

A REFORMÁCIÓ KEZDETEI A KIRÁLYHÁGÓMELLÉKI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLETBEN

NAGYVÁRAD, 2017

A REFORMÁCIÓ KEZDETEI
A KIRÁLYHÁGÓMELLÉKI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLETBEN

A REFORMÁCIÓ KEZDETEI
A KIRÁLYHÁGÓMELLÉKI
REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLETBEN

KIADJA
A KIRÁLYHÁGÓMELLÉKI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET
ÉS A PARTIUMI ÉS BÁNSÁGI MŰEMLEKVÉDŐ ÉS EMLÉKHELY TÁRSASÁG
NAGYVÁRAD, 2017.

Szerkesztette:
DUKRÉT GÉZA

Technikai szerkesztés és borítóterv:
WAGNER ERIK

ELŐSZÓ

A Wittenbergből kiindult reformmozgalom, amelyet Luther Márton neve fémjelez rövid időn belül érkezett Magyarországra. Ennek legismertebb bizonyítéka Szatmári György esztergomi érsek rendelkezése, mely szerint már 1521-ben minden város közismertebb templomában ki kell hirdettetni a Luther ellen kiadott pápai bullákat.

A reformáció bölcsője – Wittenberg – erőteljesen vonzotta a magyar diákokat, és szeretettel fogadta őket. A kölcsönös vonzalom jeles eseménye az 1555-ben hivatalosan is megszervezett magyar bursza. Az anyagi támogatás kellő biztonságot jelentett a tanulmányaikat itt folytató diákoknak, még a helvét irányt követőknek is egészen 1599-ig, azaz a Confessio Augustana kibocsátásáig. Csupán néhány nevet említsünk meg azok közül, akik ott tanultak, és későbbben a Királyhágómelléki Református Egyházkerület székvárosában teljesítettek szolgálatot: Czeglédi György várad első református rektora és lelkipásztor, továbbá Sasvári Gergely, Károlyi Péter, Vetési János, Beregszászi Péter, Kassai Zsigmond Dávid, Derecskei Ambrus, Gyulai János, Debreceni Jó János, Gönczy József, Czeglédi János, Szegedi Pastoris Dániel, Keserői Dajka Pál. Ők voltak azok, akik a 16. század második felében messze földön nevet szereztek Váradnak és református iskolájának.

Azonban nem kerülhető ki az a tény, hogy Váradon bár a humanizmus termő talajra talál, s az előreformáció meghozza gyümölcseit, mégis a reformáció kibontakozásának első magyarországi szakaszában – 1520-1540 között – messze elmarad más régiókhöz viszonyítva. Azért tűnik Nagyvárad reformációjának 1552-es dátuma későinek, mert megbízható források szerint Budán, Kassán, Pozsonyban vagy Nagyszébenben szabadon hangzanak a

reformátori gondolatok már a mohácsi események (1526) előtt. II. Lajos udvarában Rotterdami Erasmus követőit ismerhetjük fel akár Brandenburgi György ögróf, akár Habsburg Mária királyné személyében. A köznemesek nemzeti pártja valamint a főpapság befolyása azonban nem csökkent, és minden reformgondolat irányába megnyilvánuló királyi támogatás ellenére fennmaradt, sőt súlyosbodott a Luther követőire kiróható máglyahalál ítéletben. Az üldözés nem vált általánossá a politikai viszályok miatt sem, de meg kell jegyeznünk, hogy éppen Nagyváradon Martinuzzi Fráter György püspök, később bíboros, Szegedi Kiss István üldözője, máglyára küldött egy egyházfit, aki egy szobor előtt térdepelő nőt bántalmazott. Szentmártonban ugyancsak ő egy másik férfit is megégettetett eszméiért. Mindez jól érzékelteti, hogy Nagyvárad későbbi nyilvános csatlakozása a reformációhoz azoknak a kemény ellenállásán is múlt, akik következetesen és keményen képviselték a római egyház érdekeit. Tegyük hozzá, hogy Várad előkelő helyen áll ezen a téren, évtizedenként találkozunk személyiségekkel, akik esküjükhöz híven védték egyházuk álláspontját. Várad nagyon kemény küzdelmek árán lett a reformáció városa, de éppen ez jelenti minőségét, patináját, amit évszázadokon keresztül is igyekezett megőrizni.

Vidékünk reformációja a humanizmus korszakában kezdődött el, mellette a reformáció üdítő lelki ébresztés, mint a dicsőített ember nyomorúságán meginduló Isten méltóságának helyretétele. Városunk kiemelkedő személyiségeknek adott otthont, akik országos szinten is meghatározó képviselői voltak a humanista mozgalomnak. Közülük kiemelkedik Vitéz János püspök (1400–1472). Könyvtárába a fellelhető összes művet összegyűjtötte, ami megjelent Itáliában, vagy a világ más tájain. Egyetemet akart létrehozni, törekedett az itthoni legmagasabb szintű oktatás lehetőségének kialakítására. Corvin Mátyás tőle tanulta a könyvek szeretetét. Janus Pannonius az ő könyvtárát énekelte meg. Halála után a felszámolt könyvtár egyik része, Mátyás akaratából a Corvinába került, másik része Esztergomba, amiből jutott Salzburgba is. Másik nevezetes humanista püspök Filipec János. Mátyás király főkancellárja, aki bejárta diplomataként Európa legfontosabb reneszánsz és humanista központjait. Utódja Farkas Bálint volt, aki II. Ulászló király tanácsadója is. Szatmári György is váradi humanista püspök volt, pártfogoltjai névsorából kiemeljük Thurzó Zsigmond püspököt és Oláh Miklós humanista püspök-költőt. Végül megemlíjük Perényi Ferencet, aki váradi püspökként lelte halálát a mohácsi csatában. Halála előtt különös jóslata volt, bár a sereg még nem gyűlt össze, de ő húszezer áldozatról jövendölt, nem kis meglepetésére

azoknak, akik életben maradtak, és megszámolhatták az áldozatokat.

A mohácsi vész után Magyarországon a polgári átalakulás helyett, miként az Európa nyugati részén ebben az időben ez megtörtént, sajnos a feudalizmus szilárdult meg. Az ország két, majd három részre szakadt. Amíg ez a megosztottság, a római egyház meggyengülésével együtt kedvezően hatott a reformáció terjedésére, addig Nagyváradon ez nem így történt. Szapolyai Jánost 1526. november 10-én királynak kiáltották ki Székesfehérváron. A bihari főispánságot és a váradi püspökséget Czibak Imrének adományozta. Keménykezű kardforgató hadférfi hírében állt, aki azzal pecsételte meg a róla szóló minősítést, hogy Cserni Jovánt, a „fekete embert” legyőzte. Kevésbé elterjedt az a tény, hogy a ferences rendi szerzetesek tanításaikkal, életvitelükkel akarva akaratlanul segítették a reformáció terjedését. Czibak püspököt 1534. augusztus 11-én Gritti Lodovico Magyarország kormányzójának parancsára megölték. A püspöki székben Várad egyik legkeményebb püspöke követte Czibakot, akit a legszélsőségesebb jelzőkkel illettek. Martinuzzi Fráter György 1534-1551 között töltötte be tisztségét. Szapolyai János visszatért a trónra, de az erdélyi zavargások miatt Váradra helyezte székhelyét, itt kötötték meg Ferdinánddal 1538-ban a Váradi Békét. Szapolyai halála után gyámja lett János Zsigmondnak, akit királlyá választat. Innen kezdődik kétarcú kiszámíthatatlan politikája, amiért sem a németek, sem a törökök nem szívlelhetik. Ferdinánd biztosa Castaldo megszervezte az idős bíboros megöletését.

Fráter György püspökségének idejére esik a váradi reformáció első írásos dokumentumának a megjelenése. Címe: Váradi tételek. A hagyomány Dévai Bíró Mátyásnak tulajdonítja a szerzői jogot, ezt viszont többen megkérdőjelezik. Számunkra ebben a kérdésben döntő, hogy a reformáció sarkalatos kérdéseit tartalmazza, és úgy érinti azokat, hogy kitűnik belőle a folytonos reformálódás igénye és lehetősége. A Váradi-tételeket minden bizonnyal felhasználták az arra a korra jellemző disputák vitaindító anyagaként, valamint a reformáció dogmatikai tételeinek összefoglalásaként. Erre a dokumentumra válaszolt az 1545-ös tordai országgyűlés, amelyen Fráter György kezdeményezésére minden további újítást betiltanak.

Martinuzzi halála után Ferdinánd püspöki kormányzót nevezett ki 1552-ben Warkoch Tamás személyében, aki támogatta a reformáció ügyét. Pankota ura, Lossonczy István pedig üldözte és kiűzte városából az új hit igazgatóit. Többek között ilyen sorsra kényszerült Köleséri Kristóf, aki Szegedi Kiss Istvánnal együtt működött Petrovics Péter főkapitánysága alatt Temesváron. Warkoch

Tamást tették felelőssé Köleséri templom, és lélek-tisztogató fellépéseiért. Oláh Miklós váradi származású, és egykor itt tanuló királyi kancellárhoz és egri püspökhöz feljelentés érkezett a váradi káptalan részéről. Ebben nemcsak a panaszt terjesztették elő, hanem a megoldást is, miszerint: „... felhatalmazást ad a lutheránusok kikergetésére, vagy megbüntetésére.” A káptalani iskola másik volt diákja, Draschkovich György pedig Kálmáncsehi Sánta Márton debreceni lelkészt vádolja be eretneknek kikiáltott tanaiért. Az ármánykodás eredményes volt, Warkoch Tamás helyett Zabardy Mátyást nevezték ki Várad püspökének. Öt kemény év következett el a váradi reformált eklézsia életében. A Toldiak talpasi várát megostromolta, védőit lekasabolta. Rettegésben tartotta egyházi és politikai ellenfeleit egyaránt.

A reformáció nagyváradi folyamatát viszont már nem lehetett megállítani. 1556-ban Zabardy meghalt, néhány hét múlva visszaérkezett a városba Izabella királynő a kiskorú János Zsigmonddal, a későbbi fejedelemmel. 1557 januárjában megérkezett Warkoch Tamás is, és semmi sem állhatta útját a reformáció kibontakozásának.

Nagyvárad, 2017. május 22.

A békesség kötelékében,

CSÚRY ISTVÁN
püspök

NAGYBÁNYAI EGYHÁZMEGYE

GELLÉN SÁNDOR

HOGYAN ÉS MIKOR KEZDŐDÖTT EL A REFORMÁCIÓ A NAGYBÁNYAI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE GYÜLEKEZETEIBEN

Jelen dolgozat célja, hogy röviden bemutassa azt, hogy hogyan és mikor kezdődött el a reformáció és hogyan jutott el a reformáció tanítása a nagybányai református egyházmegye gyülekezeteiben. Az itt közölt adatok nem önálló forráskutatás eredményei, hanem a már jól ismert részben nyomtatásban megjelent adatok összegyűjtése. Amikor a nagybányai egyházmegye gyülekezeteinek reformációjáról írok, akkor az 1620-tól vezetett egyházmegyei protokollumban¹ szereplő 29 gyülekezetet értem², amely ebben az időben alkotta a nagybányai református egyházmegyét.

Nagybánya vidékének reformációja úgy, mint a történelmi Szatmár reformációja nem függetleníthető Erdőd reformációjától. A nagy kérdés mégis az, hogy mikor is ismerkedtek meg a Nagybánya környéki gyülekezetek a reformáció tanításával. A 19. század végén megjelent kiadványok, a Palmer Károly által szerkesztett Nagybánya és környéke című monográfia³, Morvai Győző iskola-történeti műve⁴, valamint Soltész János a nagybányai református egyházmegye

1 Tractus Rivuliensis protocolon vetus ab anno 1620. inchoari inceptum sub senioratu Demeter Liszkai, et continet decisiones novem seniorum. Egyházmegyei levéltár 1.

2 Adorján, Alsómisztótfalu, Apa, Aranyosmedgyes, Avasújváros, (Sáros)Magyarberkesz, Dombravica (Szakállasdombó), Domokos, Erdőszáda, Felsőbánya, Felsőmisztótfalu (Mogyorós), Giródtótfalu, Hagymáslápos (Magyarlápos), Iloba, Józsefháza, Koltó-Katalinfalva, Kövár, Kőszegremete, Magyarkekes, Magyarlápos /Jóseflápos/, Nagybánya, Parlag (Rózsapallag), Patóháza, Sárköz, Sárközújlak, Szamostelek, Szaszar, Szinérváralja, Vámfalu.

3 Nagybánya és környéke. Szerk. Palmer Kálmán Nagybánya 1894. 137. „A nép előtt a reformáció elvei már nem voltak ismeretlenek: mert egyfelől Szinérváralján Erdősi János még 1530 körül megkezdte azok hirdetését.

4 A középoktatás története nagybányán. Morvay Győző. Nagybánya 1896. 15.

történetét feldolgozó munkájában⁵ Sylvester Jánosról mondják azt, hogy ő az, aki elsőként ismerteti ezen a vidéken „reformáció elveit és 1530 körül megkezdte azok hirdetését”⁶. Sajnos ezen állításukat hiteles adatokkal ez idáig sem megerősíteni, sem cáfolni nem sikerült. Amit tudunk, hogy Sylvester János 1526-ban iratkozott be a krakkói egyetemre és lett a magyar diákok vezetője. Hazatérve megnősült és a következő esztendőben megszületett első fia, majd 1529. július 31-én beiratkozott a Wittenbergi egyetemre. A Wittenbergből hazatérő Sylvester munkálkodásáról csak annyit tudunk, hogy anyagi gondokkal küszködött, mert színérváraljai vagyónát „gonosz polgárok, sőt presbiter névvel kérkedők” elvették, ami miatt megélhetése lehetetlenné vált, ezért 1534-ben arra kényszerült, hogy Nádasdy Tamás sárvári birtokán tanítói állást vállaljon. Ám Sylvester vagyónának az elvesztése nem elégséges bizonyíték arra, hogy a lutheri tanok hirdetése miatt lett földönfutóvá. Nem kizárt, hogy a katolikus egyház erős kézzel vigyázott a környékbeli plébániákra, mert a vidéken két salvatorianus ferences zárda is volt, a medgyesaljai /aranyosmedgyesi/ és a nagybányai.

Azt pedig, hogy a lutheri tanok terjedni kezdenek a vidéken, bizonyítja, hogy 1535-ben a nagybányai ferences tartományhoz tartozó 5 kolostorban⁷ a két évtizeddel korábbi adathoz képest 26 szerzetessel volt kevesebb⁸. Valószínűsíthető, hogy voltak olyanok, aki otthagyták a kolostort és a nagy változást előidéző korban kevesen vállalták a szegénységi fogadalmat tevő ferences obszerváns rendbe való belépést és az azzal járó fogadalmat. Az 1546. június 13-án,⁹ Nagyváradon tartott ferences közgyűlésen már a megerősödő lutheranizmusról is tárgyálnak a küldöttek és arról, hogy hogyan vegyék fel a harcot a hitújítókkal szemben. Valószínűsíthető, hogy terítékre kerül itt az 1545-ös erdői zsinat határozata, Nagybánya, Felsőbánya és környéke, valamint a két ferencrendi zárda jövője. Nem elhanyagolható tény, hogy az 1545. szeptember 20-án megtartott erdői első zsinaton, Kopácsi István elnöklété alatt, 29 olyan lelkész vesz részt, akik valószínűleg, főleg Szatmár, Szolnok (Szilágy),

5 Soltész János: A nagybányai reformált egyházmegye története. Nagybánya MDCCCII. „Nagy jelentősége és befolyása volt a reformáció terjesztésére Erdődnek, hol a hatalmas Drágfi Gáspár és neje Báthori Anna pártfogásukba vették a megtisztított vallás követőit és annak hirdetőit. 1530 táján már Váralján és környékén a róm. kath. főpapok üldözték a protestánsokat, bizonyítja ezt Erdősi János esete, kinek jószágait elvették s magának menekülnie kellett.” 14.

6 Palmer 1894. 137

7 Nagybánya, Kusaly, Meggyesalja, Nagyszöllös és Nyírbátor

8 1523-ban- 116 szerzetes, míg 1535-ben 88 szerzetes volt.

9 Karácsonyi I. 407

Bihar vármegyékből származtak vagy ott szolgáltak. Ez veszélyforrásává lehet a medgyesaljai, kusalyi, nagybányai rendházak megszűnésének. A zsinaton résztvevő lelkészek névsorában 18.-ként szereplő Berkeszi Kelemenről feltételezni lehet, hogy a Nagybányától délre található kővárvidéki Magyarberkesz település szülötte vagy lelkipásztora lehetett. Kővár vára és a hozzá tartozó kővárvidéki és a tövisháti 59 falut magába foglaló terület ekkor Drágffy birtok. A Nagybánya tözsomszédságában lévő Felsőbánya, vagy a környék szülötte lehetett az a Felsőbányai /Mediomontanus/ Petrás János, aki 1545. január 1-jén iratkozott be a Wittenbergi egyetemre és ott a következő év július 21-én szenteltek lelkészé Felsőbánya városa részére, aki 1554. március 13-án, az Óváron összegyűlt zsinaton is részt vett, mint felsőbánya lelkésze.¹⁰

Ilyen előzmények után biztosra vehetjük, hogy Nagybánya város lakossága és tanácsa a Kopácsi Nagybányára érkezése előtt már ismerte és el is fogadta a reformáció tanításait. Ennek köszönhető, hogy Kopácsit meghívják Nagybányára, amit a város ez időből fentmaradt jegyzőkönyvének első lapján fentmaradt jegyzőkönyvi bejegyzés ekként fogalmaz meg: „1547-ben az erdődi, már reformált ecclesiából Kopácsi Istvánt hívják Nagybányára, ki az itt való lakosokat reformálta, quod est certo certius, azaz ami bizonyosnál bizonyosabb.” A város jegyzőkönyvében azt is feljegyezték, hogy „Veres Mihály plébánost tizenegy káplánjával reformálta, azután a népet is.” Ezen adatok alapján Soltész János, az egyházmegye történetét megörökítő munkájában arra a következtetésre jut, hogy: „Ezek alapján kétségtelen ténynek tarthatjuk, hogy a nagybányai református egyház 1547-ben alakult meg és pedig úgy, hogy a reformációt az egész város elfogadta.”¹¹ Ám bizonyosra vehető, hogy a városi tanács és nem a nép döntése volt itt az elsődleges szempont, hogy „Erdődről a Drágfi Gáspár várából papjoknak és oskolatanítójuknak hívták Kopácsi Istvánt.”¹² Az 1547-es évek elején érkezett a városba de sajnos nagybányán töltött két esztendejének részleteiről nagyon keveset tudunk. Ideérkezését követően a már meglévő iskolát rövid idő alatt 6 osztályú gimnáziummal egybekötött académiái tanfolyammá, azaz rendes főiskolává alakította, megvetve a méltán híressé vált iskola a Schola Rivulina alapjait, ahol lelkipásztorokat és tanítókat képeztek¹³. A tanítási munkákban, mint öregdiák részt vesz Balsarati Vitus János is, akit az erdődi iskolából hozott magával, és aki követi őt 1549-ben, amikor

10 Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 181.

11 Soltész i.m. 182.

12 Egyházmegyei Jegyzőkönyv /Kapcsoló könyv/

13 Morvay Gy. i.m. 16.

Sárospatakra távozik. De ez nem azt jelenti, hogy egyik napról a másikra a város áttért az új hitre. Ami Veres Mihály és a tizenegy káplán megtérítését és a város polgárainak egységesen az új hitre való térítését illeti szerintem túlzás még akkor is, ha a városnak 3 temploma volt. Oláh Sándor volt nagybányai lelkész kéziratosa munkájában említést tesz arról, hogy még ő maga is látta azt az iratot, amelyet egy 18. századi jezsuita páter jegyzet fel „amely nyilvánosságra soha nem jutott.,, hogy egy tizenegyből megmaradt az óhiten.”¹⁴

Az bizonyos, hogy az 1548. május 20-án Nagyváradon tartott ferences / salvatorianus/ rendi közgyűlés megválasztotta a rendi kerületek felügyelőjét és mivel a nagybányai plébános vagy elszökött, vagy elpártolt a katolikus hittől,¹⁵ Erdődi Mihálynak, a nagybányai rendház felügyelőjének kell átvenni a lelkipásztorkodást. Az lehetséges, hogy a város három templomát: a szent István, szent Márton és szent Miklós templomot a protestánsok használatba veszik de, azt bizonyosan tudjuk, hogy 1551 körül a szent István templomot villámcsapás éri és 1561-ig hasznavehetetlenné lett.

Közben 1549-ben Kopácsai István Sárospatakra távozik és helyét Szatmári N. János veszi át, akit 1550 áprilisában, Wittenbergben szenteltek fel lelkésznek, Nagybánya városának. Erre az időszakra esik Fráter György kegyetlenkedése, aki a nagybányaiakat vallási és politikai okok miatt megbüntette. Fráter György 1551. december 17-én történt meggyilkolása után, a következő esztendőben a nagybányai bányakamara és pénzverde kamaraispánja, Szentgyörgyi Deák Péter vezetésével a nagybányai szerzeteseket elűzték, a kolostorukat lebontották. Szentgyörgyi Deák Péter valószínűleg pénzzel is támogatta a kolozsvári nyomdász lelkészt, aki 1553-ban kiadott Catechizmus-át ¹⁶ neki ajánlotta, mint „Istent szerető férfiúnak.” A mű bevezetőjében kéri Szentgyörgyi Deák Pétert, hogy adja át köszönetét „Kalocsai János úrnak és a többi jámbor egyház szolgálóinak kik híven a Jézus Krisztusnak igazságát nálatok szolgálják.” Ezen sorok is megerősítik, hogy Kalocsai Fábri János, aki mint zilahi lelkész vesz részt az első erdődi zsinaton 1553-ban már Nagybánya városa lelkipásztora, akit Székely Bálint követett 1563-ban. Az ő idejére esik az evangélikus és református

14 Oláh Sándor: A nagybányai református egyházmegye papjai és tanítói a reformáció korától. /kézirat/ 116.

15 Karácsonyi. I. 410

16 Catechizmus melybe a mennyei tudomannac sommaia a deréc szent irásból és soc keresztyén tanítóknac irasokból rövideden szerzetettöt és befogatattot Heltai Gáspártol a colosvári plebanostol. Colosvar 1553. Régi Magyar Nyomtatványok /RMNy/.31.; http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/07/27/dd/1/RMK_I_31.pdf

egyház szétválása, aminek bizonyítéka egy nagybányai egyházközség tulajdonát képező pecsétnyomó, amelyen a következő felirat található: „Sigill. eccla refor. Nagy Banya 1564”¹⁷. Ami ennél is bizonyosabb adattal támassza alá a két egyház létét és különvadását, egy az ágostai evangélikus és a református egyházközség tulajdonában lévő 1576-ban készült kehely, utóbbin a következő felirat található: pro usu Eccl. helv. conf. N.bányiensis.¹⁸

A 16. században a nagybányai egyházmegyéhez gyülekezeteiben szolgálatot teljesítő lelkészek közül összesen 26-nak ismerjük a nevét és csak 10-ről tudunk többet, mint azt hogy, hogy hívták és mikor szolgált az illető gyülekezetben.

Az egyházmegye vagy Nagybánya és környéke protestáns egyházi múltjával foglalkozó munkák Kopácsi Istvánnak Nagybánya városi tanácsa (1547) általi meghívásához kötik a reformáció megindulását vidékünkön. Ám nem elhanyagolható tény, hogy az 1545. szeptember 20-án megtartott erdődi első zsinaton Kopácsi István elnöklése alatt 29 olyan lelkész vesz részt, akik valószínűleg, főleg Szatmár, Szolnok, Bihar vármegyéből származtak vagy ott szolgáltak. A zsinaton résztvevő lelkészek névsorában 18.-ként szereplő Berkeszi Kelemenről feltételezni lehet, hogy a Nagybányától délre a Kővár vidéken található Magyarberkesz település szülötte, vagy lelkipásztora lehetett. Kővár vára és a hozzá tartozó kővárvidéki és tövisháti 59 falu ekkor Drágffy-birtok. A Nagybánya szomszédságában található Felsőbánya vagy a környék szülötte lehetett Felsőbányai /Mediomontanus/ Petrás János, aki 1545. január 1-jén iratkozott be a Wittenbergi egyetemre és a következő év július 21-én felszentelték lelkésznek szülőföldje lelkészének, aki 1554. március 13-án az Óváron összegyűlt zsinaton is részt vett.

17 Révész János: A mi osztályrészünk. A nagybányai ág. h. evang. egyház története. Nagybánya 1905. 4.

18 Révész i.m. 4.

SZATMÁRI EGYHÁZMEGYE

BARA CSABA**A REFORMÁCIÓ KEZDETE, KIALAKULÁSA,
MEGERŐSÖDÉSE A SZATMÁRI EGYHÁZMEGYÉBEN**

A Reformáció 500. éve jó alkalom arra, hogy felelevenítsük a kiváltó okokat, ismertetve a tényeket, hogy láthassuk mindazt, ami elősegítette a reformáció nem csak gyors elterjedését, hanem megerősödését is.

Jelen dolgozat elsősorban a Reformáció kialakulásának és megszilárdulásának a szatmári egyházmegye történeti és területi hátterével foglalkozik. Szatmárt úgy tartjuk nyilván, mint a magyar reformáció egyik ősi fészket.

A mai egyházmegye gyülekezetei száz évvel ezelőtt három egyházmegye részei voltak. A névadó egyházmegyéből mára megmaradt a két városi gyülekezet (Szatmár, valamint Németi) és kilenc anyaegyház. A többi a magyarországi szatmári egyházmegye része. Az alaphoz csatolódott hat anyaegyház a máramaros-ugocsai egyházmegyéből, illetve huszonöt gyülekezet a nagybányai egyházmegyéből. Ebből tizenkilencet az 1821-es koordinációkor csatoltak el tőlünk, hat korábban is ott szerepelt. Csak érdekességként jegyzem meg, tíz gyülekezet az akkori nagybányai részről ma a magyarországi szatmári egyházmegye része, a több mint 50 eredeti szatmári gyülekezetről nem is beszélve.

A mai egyházmegye területén Mohácsig két főesperesség működött. A Szatmártól délre eső községek és Szatmár városa is a szatmári főesperesség, míg az északra levők, Németi várossal előbb a sásvári, majd 1300-tól a jogutód ugocsai főesperesség részei voltak. Mindkét főesperesség a Magyar királyság megalakulása óta az erdélyi püspökség fennhatósága alá tartozott. Annak volt a „hegyentúli” része, melyet püspöki helynök, vikárius irányított. Bonyolította a helyzetet, hogy az ugocsai rész II. Endre alatt átkerült az egri püspökséghez egészen 1288-ig, mikor IV. László visszaállította az eredeti állapotot. E területen a tatárjárást követően az egri püspökség tizenegy települést hozott létre, Udvari és Felsőbánya között, amely zárványként később is az egri püspökség része maradt.

A szatmári református történetírók vidékünk reformációját az 1535-ös év körüli időre teszik. Nagyon érdekes az az adat, amit Timon Sámuel jezsuita történetíró mond. Szerinte mindez 1527-ben történik. Eszerint, tíz év sem telik el Luther fellépésétől, s a megújult hit itt van az őseink között.

Szatmár gyors, zökkenőmentes reformálásában közrejátszott még egy korábbi, a reformációt megelőző esemény is.

A két várost Szatmárt és Németit II. Endre király egyházpártolási joggal ruházta fel, szabadon hozhattak bárhonnán papot, akár a püspök akarata ellenére is. Sőt II. Pius pápa tovább növelte jogait, megkapták mindazt, ami Székesfehérvárt is megillette, bár formálisan az erdélyi püspök alatt maradtak, közvetlenül az esztergomi érseknek adóztak.

1501-ben, Geréb László erdélyi püspök, miután a jogtalanul követelt dézs-mát a városok nem hajlandóak kifizetni, ezért Szatmárt és Németit „interdictum” alá helyezi. Az egyházi átok azt jelentette, hogy a két városban a papok semmilyen egyházi szolgálatot nem végezhetek. Nem misézhetek, nem gyónathattak, nem temethettek. Hónapokig a bedeszkázott templomok körül a cinteremben temetetlenül heverték a halottak. A nagy felháborodás végül királyi közbelépést igényelt. II. Ulászló király megdorgálja Geréb püspököt, elrendeli a templomok kinyitását, az egyházi szolgálatok elvégzését. Az eljárás sokáig méltán emlékezetes marad. Emlékeznek rá egy emberöltő idő eltelte után is.

Ilyen előzmények nagyban elősegíthették a reformáció gyors befogadását. Nem tudunk arról, hogy bárkit is kényszerítettek volna régi hitformája elhagyására, hiszen Németiben még 1554-ben is ott élnek háborítatlanul a Domonkos szerzetesen levő barátok.

A két város példáját hamar a környező települések is követik. Itt nagyon sokat segített bizonyos főurak pártfogása is.

Mohácsot követően lett két királyunk, kik a megüresedett püspökségeket nem töltötték be, hogy azok jövedelmeit az ország védelmére fordíthassák. Királyaink különben is egymással voltak elfoglalva, így nemigen avatkoztak be híveik vallási meggyőződésébe, így nem hoztak törvényt egyik országrészben sem a reformátorok és híveik ellen.

Az egyházmegye területén is működő híresebb reformátorok: Batizi András, Kopácsi István, Tordai Demeter, Hevesi Mihály, Boldi Sebestyén és még sokan mások is. Vidékünkön a reformáció főbb pártfogói: Drághi Gáspár, felesége, Somlyai Báthori Anna, valamint ennek második férje Ecsedi Báthori György.

1540-ben I. (Zápolya) János halálát követően mindkét országrészen a főpa-

pok minden alkalmat megragadnak, hogy a reformáció terjedését megállítsák, működését akadályozzák. Az 1545-ös tordai országgyűlésen a fontos ügyek között ott szerepelt a vallás kérdése is. Erre lett válaszként az erdődi, és bent Erdélyben a medgyesi zsinat. Ne felejtjük a szatmári vidék még formális bár, de az erdélyi püspökség része.

Az 1545. szeptember 20-án megtartott első erdődi közzsínatot egybehívta Drágfi Gáspár, elnöke Kopácsi István reformátor, iskolaépítő volt. Jelen vannak mindkét protestáns irányzat képviselői. Az elfogadott hitvallás 12 cikkből áll, a lutheri és kálvini között a melanchtoni álláspontot képviseli. Aláírta 29 reformátor.

Új helyzet lett midőn 1550-ben a két országrész egy uralkodó jogara alatt egyesült. A protestánsok hitük védelmében püspököket választanak, újabb zsinatokat tartanak.

Az első, vidékünkön működő püspök, akinek a nevét ismerjük, Hevesi Mihály, aki a szatmári egyház lelkésze, majd püspök 1551-ben. Róla, nevén kívül semmit nem tudunk. Neve is csak azért maradt meg, mert 1629-ben az akkor megválasztott tiszántúli püspök (Keresszegi Hermán István), leírja püspök elődei névsorát és azt Hevesi Mihállyal kezdi.

Óváriban, az 1554-ben tartott zsinat védnöke Ecsedi Báthori György. Mivel Hevesi már meghalt, így püspöknek választották Thordai Demeter óvári lelkészt, ki az első erdődi zsinaton is jelen volt. Ő az, aki templomából már korábban az oltárt és a képeket eltávolította. A zsinat határozatai még a lutheri nézeteket vallják, még itt is együtt van a két protestáns irányzat. Külön kiemelik a püspök-superintendens és esperes-senior választás fontosságát. A 34. pont szerint pedig a képek és az oltár eltávolítását a törvényhatóság dolgává teszik. Jelen volt 88 lelkész és több világi személy is.

Erdődön, 1555. február 24-én immár a második zsinatot tartják, szintén Ecsedi Báthori György védelme alatt. Még mindig egy testületben vannak a Luther és Kálvin nézeteit követők.

Thordai Demeter hamar meghal, az új püspök 1556-tól Boldi Sebestyén bélteki és erdődi lelkész. A kolozsvári zsinaton ez évben már ő képviseli vidékünket.

1556-ban lezárul egy korszak. Visszatér Izabella királynő Erdélybe, kiskorú fiával, János Zsigmonddal. Az erdélyi katolikus püspök, Bormenissza Pál száműzetésével, a püspöki javak szekularizálásával az erdélyi katolikus püspökségtől vidékünk végleg elszakad. Korábban a zsinati határozatok, a megválasztott

püspökök jogköre valószínűleg nem terjedt túl az erdélyi püspökség hegyentúli részein. Egyházunk innen számolva biztosan a Tiszántúl részévé lett. Talán ez lehet a magyarázata, hogy korábban a megyénkben tartott zsinatokon és az 1552-ben Beregszászon tartott zsinaton nem találunk közös résztvevőt, pedig a távolság Szatmár és Beregszász között nem több, mint Szatmár és Nagybánya közt.

Ez az az idő mikor a két protestáns felekezet különvállik. Vidékünk tisztán református lesz. 1567-es debreceni zsinaton a Helvét Hitvallást elfogadók és aláírók között ott van a szatmári, nagybányai, ugoccai is a többi 17 egyházmegye mellett. Amíg az említett korábbi zsinatok, a két erdői és az óvári, tulajdonképpen a katolikusoktól való eltávolodást határozzák meg, addig az 1570-ben, egyházmegyénkben, Csengerben tartott zsinaton, Méliusz Juhász Péter elnöklése alatt már reformátusként lépünk fel az unitáriusokkal szemben.

1562-ben egész Szatmár-vármegye területén már csak három plébánia működik. 1629-ben csak egy marad meg a mai Magyarország területén, Ecseden. Még 1687-ben is csak Ecseden és a szatmári várban levő idegen katonáknak tartanak fenn egy-egy plébánost.

Szatmár és vidékének szerepe a következő században is jelentős marad. Nyolc tiszántúli Szatmár vármegyei püspök között van öt szatmári lelkész is. Kiemelkedik közülük az a Milotai Nyilas István, aki alatt a már fél évszázada működő szatmári református iskola 1610-ben biztosan kollégiummá alakul át. Ez iskolát támogatja több erdélyi fejedelem. Bethlen Gábor, kinek adományából rakják le a későbbi híres könyvtárunk alapját, gróf Rhédei Ferenc, ki szatmármegyei falvát, Berenczét adományozta az iskolának, amit később a jezsuiták erőszakkal elvesznek.

De működik kollégium Németiben is. Bár kisebb létszámmal, de majd azonos szinten. Itt meg kell említeni azt a furcsa helyzetet, hogy a 18. század első felében, a két város egyesülését követően, 1715–1750 között létezik Magyarországon egy olyan város, ahol két református kollégium működik.

Valószínű, hogy Erdődön is virágzó iskola működik, Kopácsi István távozása után is. Legfőbb reformátoraink tankönyvszerzők is lettek. Említhetjük Dévay ABC-jét, vagy Batizi András katekizmusát.

Még fontos megemlíteni az 1646. június 10-én tartott szatmár-németi nemzeti zsinatot. I. Rákóczi György fejedelem védelme alatt tartott gyűlésen nem csak a puritánokkal foglalkoznak, hanem elhatározzák nemzeti iskolák létrehozását, és a lányok oktatását is. Hiába fordítjuk le a zsoldárokat, szerzünk több

száz dicséretet, ez mit sem ér, ha a gyülekezet nem tudja használni az énekeskönyvet (ha nem tanul meg olvasni). A református közösségekben ezért még a jobbágy leánykák is megtanulnak olvasni. Ez persze később segíti őket a káté tanuláskor, és olvashatják a Bibliát is.

Mire az ellenreformáció korában az újra megerősödött katolicizmus támadásba lendül, már szervezett keretek közt élő, hívő közösségek gátjába ütközik. Csak betelepítésekkel tudja kiépíteni újra alakuló gyülekezeteit.

Hisszük, hogy az isteni kegyelem felénk is árad, nem csak a múltban, hanem napjainkban is, és hit által mi is megtartatunk. Erős várunk nekünk az Isten!

KÖNYVÉSZET:

Tóth Ferenc: *Magyar- és Erdélyországi protestáns ekllesiák története*. Komárom 1808.

Tóth Ferenc: *Túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete*. Győr, 1812.

xxx Szatmár-Németi nemzeti zsinat végzései in Geleji Katona István: *Egyházi kánonai*. Kecskemét 1875.

Kiss Kálmán: *A szatmári református egyházmegye története*. Kecskemét, 1878.

Zsininszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. I. kötet, Budapest, 1880

Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest, 1881.

Németh Péter: *Szatmár vármegye egyházai a 14. század első felében*. in *Középkori egyházi építészet Erdélyben*. Szatmárnémeti, 1999

Széles András: *A Szatmári tiszt. tractus ekllesiainak története 1810*. Nagyvárad, 2006.

NAGYKÁROLYI EGYHÁZMEGYE

GERÉB MIKLÓS

A NAGYKÁROLYI EGYHÁZMEGYE HELYE A 16. SZÁZADI REFORMÁCIÓBAN

Nem könnyű dióhéjban összefoglalni, hogy mit takar a nagykarolyi egyházmegye fogalma. Hálával ünnepeljük a reformáció 500. évfordulóját a Királyhágón innen és túl élő testvéreinkkel, ami a nagykarolyi egyházmegye történetében is egy fontos és megkerülhetetlen mérföldkő, ugyanakkor már a legelején tisztáznunk kell, hogy ennek az egyházi vidéknek a történelme jóval a reformáció előtti időkre nyúlik vissza, ill. hogy a századok folyamán többször módosultak a határai, sőt a neve is.¹⁹ Ebből az alapállásból indulok ki, hogy megkíséreljem meghatározni az egyházmegye helyét az ünnevelt történelmi kontextusban, abban a korszakalkotó eseményben, amit 16. századi reformációnak nevezünk.

AZ EGYHÁZMEGYE TÖRTÉNETÉNEK KEZDETEI: A REFORMÁCIÓ ELŐTTI IDŐK

A reformáció előtti századokban egyházigazgatás szempontjából egyházmegyénk az erdélyi püspökség Meszesen túli részeihez tartozott, s a közép-szolnoki főesperességben Tasnád az erdélyi püspök vikáriusának volt a székhelye. Ezt a tekintélyt, ti. az erdélyi püspöknek a középkorban csak két vikáriusa volt - Tasnád azzal érdemelte ki magának, hogy a Szent Istváni alapításkor egy ideig – kb. 1020-ig - itt volt a püspökség székhelye.²⁰ István király csak élete vége felé szilárdította meg uralmát Erdély egész területén,

19 Az 500. évforduló kapcsán kezdtem el kutatni az egyházmegye történetét, mivel még nem jelent meg ebben a témában alapvető történelmi munka. *A Nagykarolyi Református Egyházmegye történelmi áttekintése* c. bevezető tanulmányom hozzáférhető az alábbi oldalon: <http://www.karolyirefegyhamegye.ro/archivum/30638> (2017.04.11.)

20 VORBUCHNER, Adolf: *Az erdélyi püspökség*, Az Erdélyi Tudósító Könyvtára III., Brassó, 1925, 7. HÓMAN Bálint is megemlíti az erdélyi térítés akadályait, és arra utal, hogy kezdetben a bihari és az erdélyi püspökök vándor-térítő életmódot folytattak. Lásd: *Szent István, Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938 – Szent István Társulat - Kairosz Kiadó (reprint kiadás), 1998.* <http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0003/0007-224.html> (2017.04.11.)

hosszas küzdelmét Gyulával nem annyira a vallási orientáció (kelet-nyugati viszonylatban), mint az örökösödési kérdés befolyásolta.²¹ Az erdélyi püspököknek jelentős bevételeik származott a Meszesen túli birtokaikból, s közülük vingárdi Geréb László és Várday Ferenc gyakran megfordult tasnádi udvarházában.²² A vikáriusok nevét az 1300-as évektől ismerjük.²³ A főesperesség a középkori magyar egyházszerzés első fázisában alakult ki. Anyagi ügyekkel és bírói feladatkörrel ruházta fel őket a püspök, amihez a plébánosok évenkénti vizitálása járult, néha diplomáciai megbízatás.²⁴

A REFORMÁCIÓ

Európában egyedülálló módon a magyar reformáció sajátossága, hogy viszonylag békés átmenetben zajlott. A katolikus történetírás megjegyzi, hogy a földesuraknak alkalma nyílt egymás közt felosztani az egyházi birtokokat, ám a hétköznapokban, az egyszerű emberek élete az addig megszokott rendben folyt, és külső jelek nem utaltak radikális változásokra. Bunyitayt idézzük:

*Maga a köznép sokáig nem tudta, hogy mi történik körülötte? Az új hithez hajló papok még sokáig gyakorolták a régi hit szertartásait, meghagyták a képeket, oltárokat, szobrokat; viselték az egyházi ruhákat. Az öregeknek még megvolt a megszokott miséjük, gyónásuk, megvoltak böjtjeik, ünnepeik, búcsújárásaik. Hogy lelkészök úgy mondja-e a szent misét, oly szándékkal szolgáltatja-e ki a szentségeket, amint az előírva van? Abba ők be nem láthattak. De amint ritkultak az öregek sorai, úgy tűntek el lassankint az egyházakból a képek, az oltárok, az egyes szertartások, kivált miután az új hit szervezkedése is befejezést nyert.*²⁵

A fentieket látszanak alátámasztani az 1545-i I. erdődi zsinat, majd az 1554-

21 V. ö. MARCZALI Henrik: Erdély története, Káldor Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1935, 30-31.

22 JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól* in Írás, levéltár, társadalom, Bp., 2016. (A tanulmány 1998-ban jelent meg először a Szabó István emlékkönyvben.), 579.

23 PETRI Mór: *Szilágy vármegye monográpiája*, I. kötet, Kiadja Szilágy vármegye közönsége, 1901, 506-507.

24 BUZOGÁNY Dezső: *A reformáció Erdélyben* in *História* (szerk. GLATZ Ferenc), 2009/09, Budapest, 2009, 43-47., 45.

25 BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség történetének vázlata in Schematismus historicus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadiensis latinorum*, Szt. László Nyomda Rt., Nagyvárad, 1896, 23.

es óvári, és 1555-i II. erdődi zsinat liturgiára és oltárra vonatkozó végzései.²⁶ Ezekre, a zsinatokra nemcsak időrendi elsőségük miatt muszáj odafigyelni, hanem azért is, mert a régi Közép-Szolnok vonzaskörzetében találhatóak, s Drágffy Gáspár személye összeköti Szatmár és a Szilágyság reformációját.²⁷ A kortárs erdélyi egyháztörténelem meghatározó alakja, Buzogány Dezső felhívja rá a figyelmet, hogy téved, aki azt gondolja, a reformáció végérvényes szakítást jelentett a középkor egyházával, s nem helytálló hitújításról, mint merőben új kezdetről beszélni. Az erdélyi református egyház szerkezetében és működési gyakorlatában egyaránt őrzi a középkori egyház tradícióit. Álláspontját azzal támasztja alá, hogy a magyar reformátorok nem álltak elő olyan kész ütemtervvel és programmal, amely egy teljesen új egyház-felekezet létrehozására irányult volna, és a felekezetté válás folyamata Erdélyben gyakorlatilag természetes fejlődés eredményeképp alakult úgy, ahogy ma ismerjük.²⁸ – Különleges helyzete miatt ide kell sorolnunk a Tiszántúli kerület három „határmenti” egyházmegyéjét: Szatmárt, Nagybányát, Nagykároly/Közép-Szolnokot.

*A látszat ellenére sok közös vonás volt és talán van is a Krisztus istenségét valló történelmi egyházaink között a 16. században. Nem történt teljes szakítás sem az istentiszteleti hagyományok, sem a szerkezeti felépítés tekintetében. A kialakult egyháztestek tehát nem leszakadtak, hanem inkább csak ugyanazon általános keresztyén értékek szerkezetében átcsoportosultak. A reformáció ezért nem teljes és végérvényes szakítás azzal az egyháztesttel, amelyre munkája célterületeként tekintett.*²⁹

Amikor a reformációról magyar vonatkozásban beszélünk, nem tekinthetünk el a 16. század geopolitikai helyzetétől. A lutheri eszmék már a húszas években elérik a budai királyi udvart, s a király közvetlen környezetében találtak befogadásra: Brandenburgi György a király nevelőjeként, Johann Henckel a király udvari papjaként közvetítették ezeket a tanokat. Az 1526. áprilisi rákosi országgyűlés már szankciókat helyez kilátásba a lutheránusok

26 Részletesen lásd: Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* in *A Magyarországi Protestáns Egyházak Kiadványai* (szerk. KOVÁCS Albert), XIX. Kötet, Budapest, 1881

27 MATKÓ László: *Szatmár vármegye egyházi levéltári forrásai. Atya község adattára* in *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 11.* (szerk. NAGY Ferenc), Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltár Kiadványai, Nyíregyháza, 1995, 341-358., 341.

28 BUZOGÁNY: *i. m.*, 43.

29 U. o.

ellen. De Mohács felülírta a történelmünket: számos katolikus főpap esett el a csatamezőn, s a megváltozott helyzetben, a kettészakadt királyságban senkinek nem állt érdekében a megosztottságot tovább szítani.³⁰

KIK KÉPVISELTÉK A REFORMÁCIÓT?

Szatmár vármegye, Kraszna és Közép-Szolnok reformációját közvetlen a Mohács utáni évekre teszik a régi írók. Mozgatórugója bélteki Drágffy Gáspár, Közép-Szolnok és Kraszna vármegyék főispánja. A reformáció először az ő birtokain jelentkezik: Erdőd, Óvári, Csenger voltak az első hídfőállások. Batizi Andrásnak Dévai Bíró Mátyással sikerül megnyerni Drágffy pártfogását, így már 1527-ben javában térítenek. Ebbe a munkába kapcsolódik be [Károlyi] Boldi Sebestyén és Kopácsi István Szatmárban, ill. Derecskei Demeter, aki 1527-30 körül tevékenykedik Kraszna és Közép-Szolnok vármegyében.³¹ Petri Mór Bod Péterre és Budai Ézsaiásra hivatkozik, amikor azt írja, hogy a Szilágyságot Derecskei Demeter 1527-ben reformálta.³² Sinay Miklós azonban úgy tudja, hogy Derecskei kezdte az erdődi reformációt, s hozzá társult Batizi és Dévai.³³

Hogy ki volt valójában Derecskei Demeter, arra a kérdésre nem tudunk kielégítő választ adni, mivel nem maradt fenn utána más szellemi termék, nyomtatott könyv, ami egyáltalán megerősítené azt a széles körben elterjedt véleményt, amely a Szilágyság reformációját neki tulajdonítja. Azonban – mint Sáros Gábor találóan jegyzi meg – amikor reformációról beszélünk, nem a mai értelemben vett kálvini irányzatra kell gondolnunk (hiszen a svájci egyház csak 1549-re egységesül), hanem arra, hogy Derecskei lutheri-melanchtoni szellemben hirdette az ígét, s valószínűbb, hogy a harmincas évek második felében.³⁴

30 MARTON József: *A keresztény újkor*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2006, 64-65kk.

31 BREZNAY Pál: *A keresztény eklézsiának története*, Az ev. ref. kollégium nyomdájában nyomtatta Barra Gábor, Kolozsvár, 1836, 303.

32 PETRI Mór: *i. m.*, 534-536.

33 Arra is utal, hogy Batizi és Dévai neve Pázmány Péternél és Galeianusnál kerül célkeresztbe, mint akik Drágffyt „megmételtyezték”. SINAY Miklós: *A magyar- és erdélyországi reformáció története 1564-ig*, Hegedűs Sándor kiadványa, Debrecen, 1911, 214-215.

34 SIPOS Gábor: *Derecskei Demeter, a Partium reformátora in Reformatata Transylvania*, Sáros Gábor tanulmányai az erdélyi református egyház 16-18. századi történetéhez, az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása, Kolozsvár, 2012, 13-21., 21. Itt két argumentumra hívja fel a szerző a figyelmet: először arra, hogy Drágffy Gáspár 1516-ban született, 1527-ben még csak 11 éves volt. Ugyanakkor Batizi 1542-ben tanult Wittenbergben, Dévai pedig 1531-ben tért haza, s 1544 táján állt szolgálatba Drágffy körében.

A vidék ilyen értelemben vett reformációjában kétségen kívül áll az a mér-földkő, amelyet az 1545-i erdódi zsinat jelentett. A tasnádi vikáriusok sora 1556-ban szakadt meg, amikor a mezőváros polgárai „elűzték” a plébánost, hogy helyébe lutheránus lelkészt állítsanak.³⁵ A katolikus történetírás szerint Nagykárolyban a reformáció hatására 1545-ben már protestánsok használják a Mindenszentek templomát, csak 1723-ban veszik ismét birtokba a katolikusok, s a városba ez idő tájt érkező piarista atyák.³⁶ Viszont az 1567-i debreceni zsinaton, amelyet a helvét reformációval való azonosulásnak tekintünk, a nagykárolyi – másképpen közép-szolnoki – esperes is részt vett, s ettől az időtől már beszélhetünk a helvét irány jelenlétéről.³⁷

GYÜLEKEZETEK ÉS LELKÉSZEK

Az alábbiakban megpróbálok egy áttekinthető összefoglalást közölni az egyházmegye gyülekezeteiről. A táblázatban ABC-rendben haladva három évszámot fogunk találni: 1) mikorra tehető a református [de minden esetre: reformált] egyház megjelenése, 2) melyek a legkorábbi anyakönyvek, 3) mikor ismert az első református lelkész. Az 1. és 3. pontban elsősorban a helyi forrásokra, a gyülekezetek helyi lelkészei által összefoglalt, vagy talán a historia domus alapján közölt adataira támaszkodunk. Ezeket Várady József gyűjtötte kötetbe a KREK megbízásából az ezredfordulón. A zsúfolt almanach minden hibája ellenére hiánypótló mű, és csak sajnálhatjuk, hogy a kiadása félbemaradt, s megállt az I. kötetnél.³⁸ Az egyházmegye anyakönyvei 1974-ben, a kommunizmus idején „állami gondozásba” kerültek, s jelenleg is a Szatmárnémeti Állami Levéltárban kezelik a nemzetbiztonsági kockázatként számon tartott felbecsülhetetlen értékű egyháztörténeti, szociológiai és genealógiai kutatások forrását nyújtó terjedelmes anyagot. Néhány évvel ezelőtt megvizsgáltam a szatmárnémeti levéltár egyházi anyakönyvek fond jegyzékét, és ebből a vizsgálatból kiderült, hogy számos olyan anyakönyv hiányzik a leltárból, ami még a régi egyházközségi források szerint – így Várady József könyvében – támpont-

35 PETRI Mór: *i. m.*, 509.

36 VONHÁZ István: A szatmármegyei németi telepítés, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs, 1931, 111. A Mindenszentek templommal foglalkozik még BARA Júlia: A nagykárolyi Kalazanci Szent József piarista templom építéstörténete c. szakdolgozatában, X. ETDK, Kolozsvár, 2007.

37 UJFALUSSY Amadil: *Nagykároly* in BOROVSZKY Samu (szerk.): Szatmár vármegye in Magyarország vármegyéi és városai, Budapest, 1908, 170.

38 VÁRADY József: *Királyhágómellék református templomai I.*, Debrecen, 2004.

ként szolgál a kutatók számára. A 2. pontban a saját listám, vagyis a fennmaradt és kutatható legkorábbi anyakönyvek évszámát közlöm. Csillaggal jelöltem továbbá azokat a településeket, ahol a gyülekezet napjainkban is a 16. századi reformáció előtti templomot használja vagy, ahol tudomásunk van róla, hogy a múltban bizonyos ideig használta, de különböző okok miatt a középkori templom épülete megsemmisült, ma már nem létezik. Ez az adalék abból a szempontból fontos, mert néhány település esetében, az egyházközség alapításának viszonylag kései időpontjához képest érzékelteti, hogy a reformátusság jóval korábban, már a 16. században gyökeret eresztetett, és megvan a kontinuitás a középkori egyházzal.

Település	Református egyház	Anyakönyvek	Első ref. lelkész
Érmindszent	1585	1813	1786 = Pesti József
Ákos*	1597	1837	1597 = Harsányi Mihály
Bere*	1604	1765	1733 = Magyarai Márton
Bogdánd	1640	1785	1589 = Perecseni Ferenc
Börvely	1764	1763	1809 = Barcza Dániel
Csomaköz*	1730	1828	1809 = Naszályi János
Dobra	1600	1827	1738 = Csengeri B. István
Domahida*	1695	1817	1643 = Csehi József
Érdengeleg*	1595	1778	1716 = Mezölaki Jeremiás
Erdőd*	1527 felt.	N.A.	1542 = Batizi András
Érendréd	1548	1760	1578 = Domahidi György
Érhatvan	1545 felt.	1786	?
Érkávás	1786	1840	1782 = Tasi István
Érkörös	1714	1759	1759 = Újvárosi János
Érszakácsi	1680	1760	1614 = Udvarhelyi Mátyás
Érszentkirály*	?	1830	1812 = Kováts Imre
Érszodoró	1592	1777	1886 = Fazekas Ferenc
Gencs	1545	1767	1767 = Bethleni János
Hadad*	1549	1839	1554 = Miletinus László
Hadadnásd	1763	1769	1755 = Molnár János
Iriny*	1633	1762	1659 = Kölcsey Pál

Kaplony	?	1767	1590 = Batizi Mihály
Királydaróc*	1560	1767	1569 = Dobi András
Kismajtény	1723	1723	1605 = Szentmargittai Márton
Krasznacégény*	?	1818	1634 = Sóvári György
Kraszna- mihályfalva*	?	1739	1637 = Szentkirályi Ferenc
Kraszna- szentmiklós	1749	1826	1809 = Bakó János
Lele*	1625	1775	1653 előtt = Kiskémeri Tamás
Magyarcsaholy	1540	1757	1630 = Tarnóczi István
[Magyar] Géres	1620	1771	1795 = Pávai András
Nagykároly*	1539	1728	1566 = Téglás Jakab
Pelekeszi*	1760	1760	1756 = Bányai Mihály
Piskolt*	1605	1756	1730 = naményi Pap János
Szaniszló	1562	1765	1765 = Sallai Mihály
Szér	1547	1829	1637 = Oroszi István
Szilágypér*	1590	1733	1667 = Bélteleky János
Szódemeter	?	1811	1760 = Mákodi Mihály
Tasnád*	1539	1760	???
Tasnádszántó	1550	1859	1575 előtt = Thury Pál
Tasnádszarvad*	1600	1859	1637 = Tekeházi István

- Összes vizsgált település: 40.
- Középkori templomot használ(t): 19. (47,5 %)
- 1527–1600 között reformált település: 30 (75 %).

Az utóbbi csoportba soroltam mindazokat a településeket, ahol a reformátusok a középkori templomot használták vagy jelenleg is használják, hiszen ez a puszta tény önmagában elégséges ahhoz, hogy ne a táblázatban megjelenő kései időpontot tekintsük az egyházközség alapításának, hanem korábbi reformációt feltételezzünk. Ugyancsak ide számoltam azokat a helységeket, ahol jöllehet nem ismerjük az alapítás évét, de tudjuk, hogy a 16. században már református lelkésze volt. Ez a tény is a korai reformáció hipotézisét erősíti meg.

Több olyan településről tudunk az egyházmegye területén, amelyik vagy az utolsó tatárjárás alkalmával néptelenedett el, vagy a szatmári békét követően változott meg a lakosság etnikai és felekezeti összetétele. A 18. századi alapítási

évszámok jobbára erről tanúskodnak.

A fentiekből megállapítható, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján a vizsgált települések túlnyomó része (75 %) már a 16. században elfogadta a reformációt, és 1600 előtt már református anyaegyházként határozta meg magát, ahol református lelkész szolgált. A reformáció korai megjelenését és megszilárdulását jelzi az is, hogy a vizsgált települések szinte fele (47,5%) a középkori – tehát a reformáció előtti – templomot használta vagy használja jelenleg is. A felsorolt települések közül gyakorlatilag egyedül Érmindszent (Adyfalva) és Kaplony az egyedüli, ahol a katolikus közösség birtokában maradt a középkori templom.³⁹ Számos olyan templomunk van, amiről csak a közelmúlt régészeti feltárásai bizonyították be, hogy középkori elemeket (bevakolt ablakok, freskók) őrzött meg. Ilyenek: Pelekeszi, Tasnádszarvad, Bere, Piskolt.

KÁROLYI GÁSPÁR

Amikor a nagykárolyi egyházmegye reformációjáról és a benne elfoglalt szerepéről beszélünk, nem térhetünk napirendre Károlyi Gáspár felett, aki Nagykároly városának méltán leghíresebb szülöttje. Születésének pontos meghatározása máig tisztázatlan, ugyanakkor 1556-ban Wittenbergben tanult, ahol elmélyült a héber és görög nyelv tanulmányozásában, s ez bibliafordítói munkájának a megalapozása volt. 1580-ban fogott hozzá a fordításhoz, a nyomtatás pedig 1589. február 18 – 1590. június 20. között zajlott, s a korabeli technikai viszonyokat figyelembe véve, bravúros teljesítménynek számított. Fordítása évszázadokon át liturgikus eszköz, iskolai tankönyv és a családi kegyesség alapvető forrása.⁴⁰

A Károlyi-életút legjobb ismerője, Szabó András „ismeretlen” és „rejtőzködő” jelzőkkel illeti, utalva arra, hogy milyen szegényes ismereteink vannak Károlyiról, mint emberről. Életrajzát legalább olyan nehéz részleteiben összerakni, mint Derecskeiét. Annyi már gyanítható, hogy neve nem a délszláv hangzású Radics, hanem inkább Rados, mivel ezzel a névvel találkozhatunk a nagykárolyi jobbágyok 16. századi összeírásában. Az is körvonalazódott, hogy

39 Bunyitay Vince is megerősíti, hogy a váradi püspökség 18. századi újjászervezésekor, amikor Kraszna és Közép-Szolnok vármegyét is bekebelezik, 1735-ben Szilágysomlyón és Kárártelken kívül nem létezik más római katolikus plébánia, a hívek száma pedig alig érte el a 100-at! Bihar vármegyében egyedül a hájói (Hévjó) kápolna, Közép-Szolnokban pedig egyedül az érmindszenti templom maradt a katolikusok birtokában. *i. m.*, 36., ill. 38.

40 BUZOGÁNY Dezső: *Harc a tiszta evangéliumért*, Református Tanárképző Egyetemi Jegyzetek I., Kolozsvár, 2006., 57-58.

Brassó és Nagykároly, a földrajzi távolság ellenére mégis kapcsolatban állt egymással, hiszen az ugyancsak nagykárolyi Boldi Sebestyént Brassóból hívták vissza lelkésznek Erdődre 1547-ben.⁴¹

AZ EGYHÁZMEGYE ÚJ- ÉS MODERNKORI TÖRTÉNETÉNEK ALAKULÁSA: A REFORMÁCIÓ UTÁN

A közép-szolnoki (nagykárolyi) egyházmegyében jelentős változást eredményez az 1711-es szatmári béke: ebben az időben számos református egyházközség megszűnik, falvak néptelenednek el, ill. lakosságcsere történik. 1815-ben a pelei zsinaton az egyházmegye kettéosztásáról döntöttek: leválasztották róla a Szilágyságot, amely 1822-től Szilágyszolnoki Egyházmegyeként az EREK fennhatósága alá került. Utóbbi 1944-ben további 4 részre osztották (tasnádi, szilágycsehi, szilágysomlyói, zilahi). 1951-ben a tasnádi egyházmegye újraegyesül Nagykárolyal, majd 1968-ban állami beavatkozással egyesítik a nagykárolyi és szatmári egyházmegyéket is.⁴²

A Szilágyság felosztása az 1943. június 28-i egyházmegyei közgyűlésen került újból napirendre (előzményei 1894–1902-ben már voltak), amikor egy vegyes bizottságot neveznek ki a tervezet áttanulmányozására. A felosztásnak missziói okai vannak, ugyanis a 72 anyaegyházközséget, 3 társegyházat, 8 leányegyházat, ill. 162 szórványt magába foglaló egyházmegye adminisztratív teendői, sőt alapjában véve már a kapcsolattartás is komoly nehézségekbe ütközött. Nemzetstratégiai szempontból az asszimiláció megállítása és lehetőség szerinti visszafordítása is felmerült, mint missziós célkitűzés. A vegyes bizottság szeptember 28-án láttamozta a tervezetet, az egyházmegyei tanács pedig szeptember 29-én adott zöld jelzést, hogy végül az 1943. október 28-i közgyűlés egyhangúan kimondja a 4 részre történő felosztást. A tasnádi egyházmegye lélekszáma ekkor 13140 volt, és 19 egyházközséget osztottak be hozzá. Fontos kikötése az egyházmegye felosztásának a spirituális kötelékek fenntartása, vagyis egyfajta szilágysági „kommunitás” kieszközlése. Ebből a megfontolásból a közgyűlés úgy rendelkezik, hogy évente közös presbiteri, nőszövetségi és lelkészértekezleti gyűléseket kell tartani, továbbá érintetlen

41 SZABÓ András: *Homályos kezdetek. Új megfontolások Károlyi Gáspár életrajzának első szakaszáról*. In *Egyháztörténeti Szemle* (14/1), Miskolc, 2013, 68-75., 69., 72.

42 V. ö. MOLNÁR János: *A Nagyváradi (Királyhágómelléki) Református Egyházkerület története 1944-1989*, Királyhágómelléki Ref. Egyházkerület, Nagyvárád, 2001, 82. 178.

marad az egyházmegyei levéltár, az önsegélyző alap és a könyvtár.⁴³ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1944. szeptember 12-i válaszában tudatja, hogy tudomásul vette az új egyházmegyék létrejöttét, és 1945. január 1-i hatállyal gondoskodik az új esperesek részére államsegély, ill. káplántartási segély folyósításáról.⁴⁴

ÖSSZEGRZÉS

A nagykárolyi egyházmegyében viszonylag korán és békés úton jelentkezett a reformáció. Sajnos, nagyon sok fehér folt maradt a 16. századi történetünk feldolgozásában, ami a kortárs kutatást ösztönözheti, vagy lehangolhatja. Meggyőződésem, hogy sokkal több figyelmet kell fordítanunk a 16. századi folyamatok feltárására, megértésére és tisztázására, hiszen egy lélegzetvételnének számító történelmi időegység erejéig meglehetősen reálisnak tűnt, hogy egyházszakadás nélkül is lehet reformálni. A vidéken megtartott zsinatok, a sorra birtokba vett középkori templomok és nem utolsósorban Károlyi Gáspár szerepe nyomán nem túlzás ezt a vidéket a magyar reformáció bölcsőjének nevezni. A történelem fintora, hogy erre a címre a szatmári és szilágysági egyházmegyék is igényt tarthatnak, ez azonban hitbeli egységünket és összetartozásunk tudatát kell, hogy erősítse. Nemcsak úgy lettünk ezen a vidéken, hanem jelenlétünk szervesen illeszkedik az ezeréves magyar államiság és a keresztyén Európa szellemi örökségébe és – végeredményben: az egyház katolicitásába.

43 *Jkv-kivonat a Szilágy-Szolnoki Ref. Egyházmegye Zilahon, 1943. október 28-án tartott közgyűlése jegyzőkönyvéből.* 6. napirendi pont. Kelt Szilágysomlyó, 1943. november 13. 1047/1943 i. sz., EREK KGYLvt, 16/1943 sz. dosszié.

44 *A m. kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumának 28499-1944 sz. a. kelt levele dr. Bernáth Géza miniszteri osztályfőnök nevében és Horányi Miklós irodatiszt ellenjegyzésével.* 1944. Szeptember 12., EREK KGYLvt, 16/1943 sz. dosszié.

IRODALOM

- ASZTALOS György: A nagy-károlyi ref. egyház története, Debrecen, 1864
- ASZTALOS György: Nagykároly rendezett tanácsú város története 1848-ig, Nagykároly, 1892 (reprint kiadás Debrecen, 2004)
- BARA Júlia: A nagykárolyi Kalazanci Szent József piarista templom építéstörténete c. szakdolgozatában, X. ETDK, Kolozsvár, 2007.
- BEREZNAY András: Erdély történetének atlasza, Méry Ratio Kiadó, 2011
- BREZNAY Pál: A keresztyén eklézsiának historiája, Az ev. ref. kollégium nyomdájában nyomtatta Barra Gábor, Kolozsvár, 1836
- BUNYITAY Vince: A váradi püspökség történetének vázlata in Schematismus historicus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadiensis latinorum, Szt. László Nyomda Rt., Nagyvárad, 1896, 7-40.
- BUZOGÁNY Dezső: A reformáció Erdélyben in História (szerk. GLATZ Ferenc), 2009/09, Budapest, 2009, 43-47.
- Harc a tiszta evangéliumért, Református Tanárképző Egyetemi Jegyzetek I., Kolozsvár, 2006.
- CSONTOSI János: Könyvészeti adalékok Kiss Áron egyháztörténeti munkájából in Magyar Könyvszemle (VI/4-5), Budapest, 1881. július-október
- GERÉB Miklós: A Nagykárolyi Református Egyházmegye történeti áttekintése, 2016. Egyelőre csak elektronikus formában érhető el: <http://www.karolyirefegyhazi.ro/archivum/30638> (2014.04.11)
- HÓMAN Bálint: Szent István, Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938 – Szent István Társulat - Kairosz Kiadó (reprint kiadás), 1998. Elektronikusan hozzáférhető:
<http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0003/index.html> (2017.04.11.)
- JAKÓ Zsigmond: Az erdélyi püspökség középkori birtokairól in Írás, levéltár, társadalom, Budapest, 2016. (A tanulmány 1998-ban jelent meg először a Szabó István emlékkönyvben.)
- [hegymegi] KISS Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései in A Magyarországi Protestáns Egyházak Kiadványai (szerk. KOVÁCS Albert), XIX. Kötet, Budapest, 1881
- MAKKAI László – MÓCSY András (szerk.): Erdély története, Első kötet, A kezdetektől 1606-ig, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986
- MARCZALI Henrik: Erdély története, Káldor Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1935
- MARTON József: A keresztény újkor, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2006

MATKÓ László: Szatmár vármegye egyházi levéltári forrásai. Atya község adattára in Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 11. (szerk. NAGY Ferenc), Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltár Kiadványai, Nyíregyháza, 1995, 341-358.

MOLNÁR János: A Nagyvárad (Királyhágómelléki) Református Egyházkerület története 1944–1989, Királyhágómelléki Ref. Egyházkerület, Nagyvárad, 2001

PETRI Mór: Szilágy vármegye monographiája, I. kötet, Kiadja Szilágy vármegye közönsége, 1901

SINAY Miklós: A magyar- és erdélyországi reformáció története 1564-ig, Hegedűs Sándor kiadványa, Debrecen, 1911

SIPOS Gábor: Derecskei Demeter, a Partium reformátora in Reformata Transylvania, Sipos Gábor tanulmányai az erdélyi református egyház 16-18. századi történetéhez, az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása, Kolozsvár, 2012, 13-21

SZABÓ András: Homályos kezdetek. Új megfontolások Károlyi Gáspár életrajzának első szakaszáról. In Egyháztörténeti Szemle (14/1), Miskolc, 2013, 68-75.

TÓTH Levente: Református egyház és nemesség kapcsolata Berettyófelvidéken in Studia Universitatis Babeş-Bolyai, 1-2/2007, 103-130.

TÓKÉS István: A Romániai Magyar Református Egyház élete 1944–1989, Budapest, 1990

UJFALUSSY Amadil: Nagykároly in BOROVSZKY Samu (szerk.): Szatmár vármegye in Magyarország vármegyéi és városai, Budapest, 1908

VÁRADY József: Királyhágómellék református templomai I., Debrecen, 2004.

VORBUCHNER Adolf: Az erdélyi püspökség, Az Erdélyi Tudósító Könyvtára III., Brassó, 1925

VONHÁZ István: A szatmármegyei németi telepítés, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs, 1931

ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, 3. javított és bővített kiadás (szerk. LADÁNYI Sándor), MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977

Levéltári források: Az ERDÉLYI REF. EGYHÁZKERÜLET KÖZPONTI GYŰJTŐLEVÉLTÁRA (röv. EREK KGyLvT), Kolozsvár, 16/1943. sz. dosszié.

ÉRMELLÉKI EGYHÁZMEGYE

GELLÉRT GYULA

AZ ÉRMELLÉKI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE REFORMÁCIÓJA

I. ELŐZMÉNYEK

ÉRMELLÉK TERÜLETE – FÖLDRAJZI FEKVÉSE

Érmellék a Berettyó és az Ér vizei és dombjai között a tiszai Alföldnek egy sajátos tájegysége. Egy hajdani mocsárvilág, az Ős-Szamos és a Kraszna folyók völgyének elhagyott területe. Valamikor átmenetet képezett a hajdani Ecse-di-láp és a Nagysárrét vizenyős, mocsaras-nádas területe között, nagyon gazdag növény- és állatvilággal. Ezt a csodálatos, romantikus lápországot, vízi birodalmat, mocsárvizet sajnos lecsapolták. Az Érmellék ugyancsak átmeneti terület a Nyírség homokbuckái és a Réz hegység előhegyeinek vonulata, a Szilágysági-dombvidék között is.

Berettyó-völgye/Berettyó-mente része az Érmelléknek, mely Bihar és Szilágymegye között húzódik. Közigazgatásilag Bihar, Szatmár és Szilágymegye között található.

A REFORMÁCIÓT KIVÁLTÓ OKOK

A 16. század nemcsak a letűnő középkor és a születő újkor ideje, hanem a reformáció évszázada, „bibliás korszak”.

A középkorban azok a szokások, szertartások, amelyek között a keresztyénység élt, elveszítették igazi tartalmukat és üres formsággá váltak. Mind szélesebb szakadék lett az egyház által nyújtott „táplálék” és a hívek lelki-szellemi igénye között. Íme a reformációt kiváltó lelki-szellemi és anyagi okok:

- a vallásos élet megmerevedése;
- a megcsontosodott egyházi szokások;
- az erkölcsi süllyedés, az uralomvágy, a papi rangéhség, rangkórság;

- a babonás hiedelmek elterjedése;
- az egyházi oktatás elavult színvonala;
- a lelkek elégedetlensége, Ige, evangélium utáni szomja, váltságvágya;
- a nemzeti öntudat és érzés meggyengülése – a nemzetietlenség;
- az egyház anyagiassága;
- a búcsúcédulák/búcsúlevelek árusítása.

A középkor népe evangéliumi, mindenki javát szolgáló közösségi életet akart. Igazabb vallásos életre vágytak. Már előreformátoraink hirdették: a Szentíráshoz kell igazítani a keresztyén életet. A reformáció nem akart mást, mint a Szentírásnak az érvényességét. Az egyház népe az egyetemes zsinattól várta a határozott és egységes evangéliumi rendezést. De mivel ez késett, a lelkek üdvösségéért egyes gyülekezetek, városok és vidékek kénytelenek voltak Isten segítségével maguk venni kezükbe az egyház megújítását, de úgy, hogy nem mondanak le az egységes és egyetemes rendezésről.

A REFORMÁCIÓ FŐ ÁGAI, TEOLÓGIAI IRÁNYZATAI

Isten kegyelme által két nagy ága lett a reformációnak: a lutheri és a svájci vagy helvét.

A LUTHERI REFORMÁCIÓ (Luther–Melanchton-féle teológiai irányzat)

Luther Márton (1483-1546) nem az egyháztól való elszakadást akarta, hanem az egyház eredeti igaz kincseihez, az evangéliumhoz való visszafordulást. Ő a Római levél alapján: „Az igaz ember pedig hitből él” (Róma 1,17b) hirdeti a hit általi megigazolást. 1517-ben – 500 évvel ezelőtt – 95 teológiai vitatételével megajándékozta a kegyelemre, üdvösségre, örök életre áhító emberiséget. Luther elutasítja a búcsúcédulák árusítását, a búcsúval való visszaélést, bírálta a bűnök pénzzel való megváltását. A reformáció történetében nem az események, hanem az eseményeket elindító Isten a fontos. „Az anyaszentegyház valódi kincse az Isten dicsőségéről és kegyelméről szóló legszentebb evangélium” (Luther 62. tétéle).

Luther 1534-ben csodálatos német nyelvre lefordítja a teljes Szentírást. Számtalan egyház-irodalmi munkája között kátét is írt a gyülekezeti lelkészek és igehirdetők számára.

Melanchton Fülöp 1497 február 16-án született Badenben. 12 éves korában már a heidelbergi egyetemre ment. A „kis görög” 16 éves korában görög nyelvtant írt. 17 éves korában megkapta az egyetem mesteri (magister) érdem-

fokozatot. 1518-ban – 21 évesen – a wittenbergi egyetem tanára – a hittudományi karon. Tanítványai rajongtak érte. Hirdette: ha szellemünket a forrásokra, a szent iratokra irányítjuk, akkor kezdjük érteni a keresztyénséget. Tanítványai közül különösen kedvelte a magyarokat. Számukra mivel a német prédikációt nem értették – szombat délutánonként – még külön latin nyelvű istentiszteletet is tartott. Az egyetemen pedig számukra latin előadásokat. Németország tanítójának (Praeceptor Germaniae) nevezték. Neve és emléke a 16. század folyamán nem kevesebb mint 1200 magyar diákot vonzott a wittenbergi egyetemre.

Luther a szelíd és kifogyhatatlan tudású Melanchtonban halálig hű barátot és nélkülözhetetlen segítőtársat talált.

Melanchton, a lángeszű professzor elkészíti a bibliai alapon álló, híres hitvallást, az Ágostai Hitvallást (Confessio Augustana). A protestánsok 1530. június 24-én az ausburgi birodalmi gyűlésen ünnepélyesen benyújtották ez első hitvallásukat. Melanchton e művében a hit által való megigazulás alaptanát, az üdvigazságokat 28 cikkelyben világosan kifejtette.

A SVÁJCI, ILLETVE HELVÉT REFORMÁCIÓ

A helvét reformációnak két nagy teológiai irányzata volt: a zürichi (Zwingli-Bullinger) és a genfi (Kálvin-Béza).

A ZÜRICHI TEOLÓGIAI IRÁNYZAT

Zwingli Ulrich (1484-1531) a Szentlélek áldása által és 67 teológiai tételével keresztülvitte Svájc reformációját. Hirdette, hogy az egyház tanainak és szertartásainak az Isten Igéjéhez kell igazodni. Ő nagyon jó teológus és hazafi volt...

Bullinger Henrich (1504-1575) Zwingli utóda, aki 44 évig volt Zürich lelkipásztora. 1562-ben megírja a II. Helvét Hitvallást (Confessio Helvetica Posterior). 30 szakaszban adja elő a tiszta keresztyén hit tárgyait. E hitvallás alapján tudjuk, hogy két fontos feladata van az egyháznak: Isten Igéjének hirdetése és a Krisztus sákramentumaival való helyes élés. Isten Igéjének hirdetése nem egyéb, mint az evangélium prédikálása. Ahol nincs örömmüzenet-hirdetés, ott nincs egyház, gyülekezet.

Az anyaszentegyház célja: az Ige uralmát érvényesíteni az egyházban; az igehirdetés és a Szentlélek által összegyűjteni – minden nemzedék során – az embereket a Krisztussal való lelki közösségbe.

A GENFI TEOLÓGIAI IRÁNYZAT

Kálvin János (1509-1564) a Szentlélek által 1535-ben Genf lakosságát reformálja. Ő a gyülekezeti életben 3 dolgot tartott nagyon szükségesnek: a gyermekek és ifjak nevelését; az egyháztagok összetartását; és főleg a keresztyén hitnek öntudatos meggyőződésé tételét. Mint Luther, ő is írt kátét, melyben az evangélium tisztaságáról tesz bizonyosságot.

Úrvacsora-tanában azt vallja, hogy a hívő a Szentlélek által Krisztussal egyesül és a hívek szintén lelki közösségre jutnak a Krisztusban egymással.

E fiatal humanista, jogász és tudós teológus fáradhatatlan szorgalommal az egyetemes egyház megújulásáért megírja az *Institutio religionis christianae*/A keresztyén vallás rendszere című főművét (1536). E teológiai remekműben a lelkiismeretes és mindenben következetes egyházszerző és fegyelmező, rendszerezetten és kristálytisztán tárgyalja a Szentírás evangéliumi tanításait, örök örömezeneteit. Kálvin egész élete folyamán azért küzdött, hogy Isten akarata győzzön az egész világon.

Béza Tódor (1519-1605). Ami Luthernek Melancthon, az volt Kálvinnak Béza Tódor. Mint Kálvin, jogot végez, de teológus lesz. A zsolttárolkat francia nyelvre lefordítja, versekbe szedi és dallammal ellátja. Azt teszi, amit később nálunk Szenczi Molnár Albert. Béza teológiailag és zeneileg is nagy hatással volt Szenczire.

Béza 1559-ben a Kálvin által alapított genfi egyetem/akadémia tanára lesz, majd rektora. Kálvin után ő a helvét reformáció lelke és vezére. Kiváló teológus és legyőzhetetlen hitvitázó volt.

REFORMÁTORAINK APOSTOLI KÜLDETÉSE

E korszakalkotó reformátorok – Isten eszközei – a Szentírás alapján a keresztyénség lényegére, az egyház fejére mutattak. Jézus Krisztus személye, istensége, életműve értünk történt váltságshalála és feltámadása került reformátoraink bizonyosságtételének középpontjába. A reformáció által nyilvánvalóvá lett az Ige, a testté lett Ige, Jézus Krisztus.

A reformáció lényege a Biblia. Mindennek a Szentírás az alapja a reformációban: hitvallásnak, istentiszteletnek, szeretetszolgálatnak. A református hitvallások a II. Helvét Hitvallás, a Heidelbergi Káté a Bibliát tartották elsődleges normának. A hitvallás csak a Szentírást követhette. A Heidelbergi Káté a református egyház alapvető hittételeit tartalmazza. Készült 1563-ban. Szerzői Ursinus Zakariás és Olevianus Gáspár hittudósok. Magyar

nyelven először 1577-ben – 450 évvel ezelőtt – jelent meg Pápán, Huszár Dávid fordításában és nyomdájában.

A reformáció nagy igazságai, alapelvei:

- Sola Scriptura – egyedül az Írás. A keresztyén hit egyetlen forrása a Biblia, Isten kijelentése, hiszen „**a hit hallásból van, a hallás pedig Isten Igéje által**” (Róma 10,17). Egyedül a Szentírás volt számukra a mérvadó a reformok megvalósításában.

- Sola fide – egyedül hit által. A hit Kálvin szerint: status vitae continuus / a folyamatos, az örök élet státusza, állapota. A protestáns teológia szerint a jó cselekedetek bizonyítékai és nem előfeltételei a hitnek.

- Sola gratia – egyedül kegyelemből. Krisztusban megjelent a kegyelem. Egyedül kegyelemből hit által igazulunk meg – üdvözülünk. Ez a kegyelem Isten ajándéka Krisztus által, amiért nem tettünk semmit. Ingyen van.

- Solus Christus – Egyedül Krisztus. Ez az elv azt jelenti, hogy egyedül Krisztus a közvetítő Isten és emberek között. A megváltás csak rajta keresztül lehetséges. Senki máson keresztül nem lehetséges a megváltás!

- Soli Deo gloria – Egyedül Istené a dicsőség, mivel megváltásunk kizárólag az ő akarata és szent tette. Minden dicsőség egyedül Istennek jár. Ez az igazság: egyedül Istené a dicsőség a kálvinizmus közismert jelszava.

A reformátori írásmagyarázati elv ez: Scriptura sui ipsius interpretis / A Szentírás önmagát magyarázza.

A predestináció/eleve elrendelés igazsága a Római levél alapján ez: *Non est currentis, neque volentis, sed miserentis est Dei/Nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené* (Róma 9,16).

Hittudós reformátoraink bíztak Isten Igéjének világot teremtő, Jézus Krisztust a halálból feltámasztó erejében, az egyházat létrehozó és helyreállító hatalmában. Ezért mertek beszélni és írni arról, hogy az Ige meghallása alapján létrejön a gyülekezetben a tagok megújulása és helyreáll a közösség mind Isten felé, mind egymás iránt.

II. A REFORMÁCIÓ TERJEDÉSE

A REFORMÁCIÓ TÉRHÓDÍTÁSA AZ ÉRMELLÉKEN

Érmellék reformációjának három korszaka volt:

1. A lutheri 1526 és 1546 között;
2. A zürichi helvét 1547 és 1557 között;

3. A genfi helvét (kálvini/református) 1557 és 1567 között.

A reformáció lutheri, helvét (zürichi és genfi) református irányzatait időileg nem lehet pontosan elhatárolható módon behatárolni.

ELSŐ KORSZAK - A LUTHERI REFORMÁCIÓ AZ ÉRMELLÉKEN 1526 ÉS 1546 KÖZÖTT

1526 táján a reformáció áldott tana az érmelléki egyházvidékre is elérkezett és terjedni kezdett. „Az Ér és Berettyó mellékén 1530 körül a reformációt ismerték, Szegedi Kis István, a Réz és Meszes mentén reformált.”⁴⁵

A LUTHERI REFORMÁCIÓT ELŐSEGÍTŐ KÖRÜLMÉNYEK HAZÁNKBAN

A mohácsi vész (1526) után 10-15 év alatt a protestantizmus gyorsan elterjedt hazánkban. A gyülekezetek nagy része már 1540 körül Wittenbergben tanult lelkészekkel volt ellátva. A lakosságban megvolt az örömezenet iránti befogadási készség. Ebben a küzdelmes, háborús korban a reformáció megteremti azt, amire éppen szükség van. Lelki kapcsolatot teremt a Szentháromság Istennel és a háromfelé szakadt országrészek között szenvedő néppel. Népünk a Szentírás alapján új tanokban felismerte a szabadság szellemét is. Ezért hihetetlen gyorsasággal karolta fel a társadalom minden rétege a protestantizmust.

A mohácsi vész előtt, de főleg utána beteljesedett Ámós próféta jövendölése:

„Ímé napok jönnek, azt mondja az Úr Isten, és éhséget bocsátok e földre; nem kenyér után való éhséget, sem víz után való szomjúságot, hanem az Úr ígéjének hallása után.” (Ámós 8,11).

A kegyelmes Isten azonban nemcsak éhséget és szomjúságot bocsátott hazánkra, hanem lánglelkű reformátorokat is adott, hogy a nagy lelki szükség kielégítség. Nagy szükség volt erre, mert a lelkek nemesítésére nem voltak megfelelő intézmények. Reformátoraink nemcsak szóval, írással is szolgálták Isten ügyét. Apostoli küldetésük volt. Reformátoraink hirdették, hogy a megváltó Ige a keresztyén nép megtartója. 1557-ben, a kolozsvári zsinaton Dávid Ferenc kijelentette: Tudjuk, hogy Isten Fia az ő egyházának őre, s ez az a vigasztalás, amely minket megtart. Ez a vallástétel híven jellemzi a reformáció korát.

⁴⁵ Dr. Barcsa János: A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület történelme, Debrecen, 1906, I. köt. 15. o.

A történelem viharában magyar reformátoraink megalkuvás nélkül állottak az evangélium ügye mellé. Hitükért mindenüket – életüket is – feláldozni kész férfiak voltak.

A mohácsi vészben nemzetünk 24 ezer vitézt veszített és elerőtlenedett. De e tragédiában a római katolikus egyház is meggyengült, mert nagyon nagy veszteség érte: püspöki székek, lelkési állások maradtak üresen. Ez a külső körülmény is elősegítette némileg a reformáció elterjedését. „...Ha Mohács után nem az evangéliumi prédikátor veszi föl a gondját az elárvult és kétségbeesett magyar lelkeknek, hát akkor ugyan ki veszi föl?...”⁴⁶

Népünk vágyott az örömezenetre. Mindamellet, hogy a reformáció híveit szigorú törvények – az 1525 IV. t.c. és az 1533 LIV. t.c. – fej- és jószágvesztésre ítélték, az evangéliumi újulás ennek ellenére terjedt. Így volt ez az Érmelléken is. Reformátoraink igehirdetései és imádságai az édes anyanyelven igen nagy népszerűségnek örvendtek.

Eleinte nálunk is, mint mindenütt a Partiumban, a Tiszántúlon a lutheri reformáció terjedt el, Kálvin reformátori tanai csak a 16. század második felére jutottak el hozzánk.

Magyar reformátoraink a Szentháromság Isten dicsőségét 1545-ben, az első erdödi zsinaton így hirdették: „A nagy és jó Isten akarta az emberi gyülekezetek létrejöttét, hogy minden összejövésünkben Őt, az Ő egyszülött Fiával és Szentlelkével dicsőítsék; ezért, midőn mi is most Isten kegyelméből összegyűltünk, óhajtjuk, hogy amennyire tőlünk telik, mozdítsuk elő a világ előtt az Ő dicsőségét.”⁴⁷

Érmellék lakosságának lutheri reformációja 1526 és 1546 között ment végbe.

A REFORMÁCIÓT SEGÍTŐ FŐEMBEREK SZOLGÁLATA VIDÉKÜNKÖN (Patrónusok – Patroni Reformationis)

A 16. század második felében a legtöbb országos tisztséget: a nádori, országbírói, horvát, temesi, erdélyi bán, tárnoki, főlovászmesteri, koronaöri, pohárnoki, legtöbb főispáni méltóságokat protestáns főurak, nemes urak töltötték be, valamint a várak főkapitányi tisztségét is. E protestáns főuraknak megvolt mind a katonai, mind a politikai hatalmuk ahhoz, hogy védelmet nyújtsanak reformátorainknak, gyülekezeteinknek és egyházmegyénknek.

A cuius religio, eius (illius) religio/Akié a vidék földje (földbirtok), azé a val-

46 Révész Imre: „Tegnap és ma és örökké...”, Debrecen, 1944, 110. o.

47 Kiss Áron: A XVI. sz. tartott magyar református zsinatok végzései, Bp., 1882, 9. o.

lás, valamint az egyetemes papság elve alapján vidékünkön a reformációt védelmező nem lelkészi pártfogók a következők: Varkócs Tamás, Várad főkapitánya; Petrovics Péter, az „első kálvinista főúr”, Temesvár főkapitánya, majd Erdély kormányzója lesz; ecsedi Báthory György erdélyi vajda. Ők védelmezték a reformáció ügyét, lelkészeit és híveit. Továbbá e vidék birtokosai a Zólyomiak, Drágfi Gáspár, aki feleségével együtt segíti a protestánsok első három zsinatának – a két erdődi 1545, 1555 és az óvári 1554 – megtartását. E főpártfogók soraiba tartoznak még a Csákiak, a Perényiek (Péter és fia, Gábor), a Lónyaiak, a Tiszántúl Török Bálint (Enyingi) és fia, János. Ők az elsők között protestánsná lett egyháztámogatók (mecénások).

Gálszécsi István és Benczédi Székely István énekeskönyvei 1536-ban és 1538-ban báró Perényi Péter segítségével jelentek meg. Drágfi Gáspár, Szatmár és Kraszna megye főispánja támogatásával történik Szatmár, Közép-Szolnok, Kraszna vármegyék és az Érmellék reformálása.

A REFORMÁCIÓT SEGÍTŐ NAGYASSZONYAINK SZOLGÁLATA VIDÉKÜNKÖN

1532-ben Komjáthi Benedek Szent Pál levelét fordította le, és úrnője, Perényi Gáborné született Székely Klára költségén Krakkóban kiadatta. Balassa Jánosné, született Sulyok Anna az egyház és az iskolák támogatója. Méliusz Juhász Péternek A mennyei jelenések könyvéről írt prédikációit Sulyok Anna nyomtatta ki. Báthory Kristóf fejedelem felesége, Bocskai Erzsébet – Bocskai István első református fejedelmünk testvére – sürgeti és támogatja a bibliafordítás bevezetését. Somlyai Báthory Anna (Drágfi Gáspárné, majd ecsedi Báthory Györgyné) fia volt az a Báthory István, kinek birtokán Vizsolyban kinyomatták Károlyi Gáspár teljes bibliafordítását, az apokrifus iratokkal együtt.

A patrónusoknak sokszor döntő szerepük volt az egyház életében. „A XVI. század közepe táján végbement – Kolozsvár reformációjával egy időben – a vidék hitújítása is. Bánffyhunyadon 1541-ben még Csáky Mihály a plébános, de 1561-ben Hunyadi Demeter papsága idején az egyházközség már áttért a református vallásra. 1566-ban Hunyadi és hívei az unitárius vallást választották ugyan, de nemsokára – az erős református Bánffy patrónusok befolyására is – az egyházközség végleg a református vallásban állapodott meg.”⁴⁸

A lutheránus Varkócs Tamás a reformáció feltétlen híve. 1556 őszén az előtte letett hűségeskü azt jelentette, hogy ezután Bihar vármegye földesurainak tá-

⁴⁸ Sebestyén Kálmán: A Kolozs-Kalotai (Kalotaszegi) Református Egyházmegye népoktatásának adattára a XV. századtól 1900-ig, Budapest, 1993, 5. o.

mogatniuk kell az egyház megújulását szorgalmazó lelkipásztorokat, alattvalóinak meg kell engedniük, hogy Luther és a reformátorok tanításait kövessék, és az egyház átszervezését elfogadják.⁴⁹ Aki 1556. december 6-ig Varkócs kezébe nem tette le hűségküjét Izabella királynőnek, azok javait elvették.

EGYHÁZTÖRTÉNELMET FORMÁLÓ REFORMÁTORAINK BIHAR MEGYÉBEN, AZ ÉRMELLÉKEN ÉS A BERETTYÓ-MENTÉN

Dévai Bíró Mátyás. Bod Péter magyar Luthernek nevezi. Úttörő reformátori munkája, szolgálata kapcsolatban van Buda és Pest, a Tiszántúli térség, Nagyvárad, Érmellék, Debrecen és a Felvidék reformációjával.

Czibak Imre 1526 és 1534 között váradi katolikus püspök a reformáció híveit nem üldözte, sőt Bihar megyei birtokain Dévai többször is megfordult és reformált.

1543 nyarán Dévai fáradhatatlan missziója nyomán már az egész Tiszántúl elfogadja az evangélium tiszta tanítását és a szentségek (kereszttség és úrvacsora) igaz használatát.

Ozorai Imre. A wittenbergi egyetemen szentelték fel a papságra. Innen hazatérve Biharországba mint vándorprédikátor hirdette az evangéliumot. Prédikációiban szemléletesen és épületesen fejtette ki a kegyelemből hit általi megigazulás Szentíráson alapuló tanítását, mint ahogy azt magától Luthertől tanulta. Lutherhez hasonlóan, Ozorai sem akart az egyházból kiszakadni, még kevésbé új egyházat alapítani. A protestáns Ozorai sok más hittestvérehez hasonlóan remélte, hogy a Tridentben összehívott zsinat (1545-1563) az egyházban a szükséges reformot elrendeli és ezzel egységét megmenti.

Ellentétben Lutherrel határozottan kiáll a magyar jobbágyság emberi jogai mellett. Ehhez hasonlóan csak Erdősi Szilveszter János állt ki.

1546-ban jeles könyvet nyomtatott ki Krakkóban: „De Christo et Antichristo” Krisztusról és az Antikrisztusról magyar nyelven, mely által a keresztyén vallásnak terjedését és megerősödését nagyon elősegítette. Bűnbocsánatunkról e könyvben ezt írja: nem a mi érdemünkért, hanem egyedül az Úr Jézus Krisztusért bocsátja meg a mi Urunk bűneinket. Ozorai nem vetette meg a miseruhát viselő papokat, s a templomban az oltár és a gyertya használatát.

A lutheránusok elévülhetetlen érdemeket szereztek nemcsak Várad, de az egész Érmellék reformációjában is.

Köleséri Kristóf 1544 és 1545-ben a wittenbergi egyetemen tanul. A „tü-

⁴⁹ Mátyás Attila: A Nagyváradai Evangélikus Egyház története, Nagyvárad, 2012, 17. o.

zes lelkű reformátor” 1552-ben jött Váradra evangéliumot hirdetni. Igehirdetése megmozdította a város és környékének lakosságát. Varkócs Tamás főkapitány Kölesérit is segíti reformátori munkájában.

Czeglédi György. A reformátori szolgálat folytatására a Szentháromság Isten 1557-ben egy újabb Wittenbergben tanult (1553-1554) tudós teológust rendelt Biharországba, Czeglédi Györgyöt. Itt hamar a reformáció helvét irányához pártolt. Nagy tudományú és bátor lelkű férfiú, aki Várad és Érmellék reformálását diadalra viszi. Ott találjuk Erdély szerte mindenütt, ahol az evangéliumi igazságért harcolni kell: zsinatok, disputák, hitviták szónoka. Czeglédi hirdette az Írásnak az Írással való magyarázatát, s fontosnak tartotta az egyházatyák, a reformátorok, különösen Kálvinnak a műveit, bibliamagyarázatait, illetve ezek felhasználását az igehirdetésre való felkészülésben.

1557. június 13-án megtörtént Várad helvét irányú reformációja. „Várad nagyon kemény küzdelmek árán lett a reformáció városa, de éppen ez jelenti minőségét, patináját, amit évszázadokon keresztül is igyekezett megőrizni.”⁵⁰

Károlyi Péter is a wittenbergi egyetemen tanult. Czeglédi Györggyel és Sasvári Gergellyel együtt folytatják a reformáció nagy munkáját. A váradi iskolában tanár, a bihari egyházmegyében esperes, majd pedig az elhunyt Méliusz Juhász Péter helyébe a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke lesz. Nagyon sok teológiai művet írt és adott ki.

A REFORMÁCIÓ ÁLDÁSAINAK EREDMÉNYE

Luther tanai már a 16. század első felében elterjedtek Szatmár, Szilágy és Bihar vármegyében. Érmellék és Berettyó-mente egyike a legkorábban reformálódott területeknek. 1529-ben megalkotódik a lutheri-melachtoni egyházszervezet. Ez a szervezeti rendeződés (superintendencia, tractusok, vizitációk) került bevezetésre Erdélyben és a Partiumban.

1530 körül az Érmelléken tehát már ismerik a lutheri reformációt. A luteri irányzat hatott e vidék lakosságára. Íme érmelléki gyülekezeteink reformációjának ideje: Albis 1530 körül; Érbogyoszló Albissal együtt 1530 körül reformáltatott; Bihardiószegen 1540-ben úgyszintén ismeretes volt a reformáció; Érmihályfalván (Nagymihályfalván) 1542-ben ismerték a reformációt; Hegyközszentmiklós (Mező, vagy Magyarszentmiklós) 1535 körül reformáltatott; Kiskereki 1530 körül; Margitta a Berettyó-mentének központja 1545 körül fogadta be a reformációt; Szentjobb 1535 körül ismerte a reformációt; Székely-

⁵⁰ Csúry István: Négyszázötven éves a nagyváradi reformáció, Református Kalendárium a 2007. esztendőre, Nagyvárad, 170. o.

híd 1532-ben reformálódott.⁵¹ Érmellék többi gyülekezete és Berettyó-mente eklézsiái később a helvét (zürichi-genfi) teológiai irányzatok korában reformáltattak.

1544-1556 között a brassói iskola tagjai között érmelléki diákok is vannak.⁵²

A két erdődi (1545, 1555) és az óvári (1554) zsinat végzései még Luther tanításainak szellemében történtek. Sok tekintetben megegyezett az Ágostai Hitvallással, de már kezdett határozottan a helvéci irányok (zürichi és genfi) felé menni. Az első erdődi zsinat (1545. szeptember 20.) 12 cikkelyből álló hitvallása – többek között – a hitből származó vallástételt juttatja kifejezésre. Két sákramentumot ismer el: a keresztséget és az úrvacsorát. Leszögezi, hogy az egyház feje Krisztus.

1545-ben maga Fráter György kincstárnok „panaszolta, hogy csoda módon terjed Tiszántúl a reformáció”.⁵³

Békés vármegyében „már 1540 táján ez a mi vidékünk egészen reformálódott, csak egy helység, csak egy földesúr is a katolika vallásban nem maradván meg”.⁵⁴

Általában állítható, hogy a 16. század első felében egész Szatmár megyében s még inkább az Erdőd közeli vidéket képező kisebb nagybányai egyházmegye egyházaiiban a reformáció teljesen bevégeztetett tény volt.⁵⁵

Szatmár megye reformáltatására nézve annyit egész általánosságban biztosan állíthatunk, hogy az 1543 és 1545 között teljesen bevégzett tény volt, mit az 1545-ben tartott legelső magyar protestáns zsinat összehívása is igazol.⁵⁶

A 16. században az érmelléki traktusba/seniorátusba/egyházmegyébe 21 gyülekezet tartozott, a 17. században pedig már 36 – feltételezhető, hogy e századbbeliek már a 16. században megvoltak.

A bihariószegi, illetve érmelléki protestáns traktus/seniorátus megalakulásának ideje 1540 és 1547 közé tehető.

A reformáció első pár évtizede – mint a többi szomszédos egyházmegyék-

51 Dr. Barcsa János: A Tiszántúli Ev.Ref. Egyházkerület történelme, Debrecen, 1906, I. Köt. VIII. fejezet, 112-271 o

52 Mátyás Pál: Adatok a Királyföld protestáns egyházainak történetéhez a XVI. században. Református Egyház, 1967 (XIX) 59-63 o.

53 Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig, Budapest, 1922, 176. o.

54 Kiss Bálint: A Békés-Bánáti Református Egyházmegye története (1836), Békéscsaba, Szeged, 1992, 77. o.

55 Soltész János: A Nagybányai Református Egyházmegye története, Nagybánya, MCMII, 15. o.

56 Kiss Kálmán: A Szatmári Református Egyházmegye története, Kecskemét, 1878, 77.o.

ben az alakulás, szervezkedés és a hitelvi kérdések megállapításának korszaka volt.

A 16. század második felében az Érmelléki Egyházmegye is az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alatt élt. „Izabella özvegy királyné mindhalálig megmaradt a római katolikus egyház hívének; ez a hűsége azonban nem akadályozta meg abban, hogy szentesítse azokat az országgyűlési határozatokat, amelyek előbb a lutheránusoknak, majd a reformátusoknak is vallásszabadságot biztosítottak. Személye gátul szolgált minden vallási türelmetlenségnek.”⁵⁷

Az Erdélyi Fejedelemségben és a Részekben is 1550-ben a tordai országgyűlésen bevett, törvényesen elismert, elfogadott felekezet lett a lutheránus/evangélikus, és 1564. június 4-11. között pedig a református.

1557-től Bihar vármegyében és az Érmelléken a katolicizmus hatalmi eszközökkel való fenntartása megszűnt. A környékbeli római katolikus papok sorba behódoltak a reformációnak.

Az Érmelléki Egyházmegye kezdeti lutheránus irányzatát felváltotta a zürichi helvét, majd pedig a genfi kálvini/református irányzat. Az Érmelléki Egyházmegye reformációjának folyamata nem vallásváltás volt, hanem a lelkekben végbement evangélium szerinti megújulás.

MÁSODIK KORSZAK. A ZÜRICHI HELVÉT REFORMÁCIÓ AZ ÉRMELLÉKEN 1547-TŐL 1557-IG

A lutheri reformációval párhuzamosan a zürichi helvét tanítások is elterjedtek egész Magyarországon.

Luthernek az úrvacsoráról szóló tanítása miatt a magyar reformáció elfordult Wittenbergtől. Ugyanakkor Luther halála után, amikor Wittenbergben a szélsőséges teológusok magukhoz ragadták a vezetést a felekezet közötti békére törekvő Melanchtontól és a Kálvinnal rokonszenvező magyar diákokat kizárták az egyetemről, ez a magyar reformációt Kálvin és Bullinger felé irányította.

Bullinger és Kálvin 1549 és 1551 között az úgynevezett Zürichi Egyezésben (Consensus Tigurinus) összhangba hozta az úrvacsorára vonatkozó kétféle teológiai tanítást. Ezután Bullinger elkészíti a II. Helvét Hitvallást, amit 1567-ben a magyar reformátorok és lelkészek a debreceni zsinaton elfogadtak.

Nemzeti és vallási küzdelmeinkben népünk Jézus Krisztusban a megváltót, az egyedüli üdvözítőt látta: „*És nincsen senkiben másban idvesség: mert nem is*

⁵⁷ Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon 1557-1660, Nagyvárad, 1992, 58. o.

adatott emberek között az ég alatt más név, mely által kellene nekünk megtartatnunk.” (ApCsel 4,12).

A 16. század 50-es éveiben, 1547-1557 között a Tiszántúli magyarság elfogadta a reformáció helvét zürichi teológiai irányzatát (Zwingli-Bullinger).

Érmelléki egyházmegyénk Nagyvárad és Debrecen lelki-szellemi hatásában és vonzásában a „kezdetből fogva létezik”⁵⁸ – szögezi le Zoványi Jenő egyháztörténészünk.

A Debreceni Egyházmegye 1548-ban alakult, a magyarországi Bihari Egyházmegye 1552-ben, a Hajdúvidéki Egyházmegye szintén 1552-ben.⁵⁹

Nagyvárad reformációja 1557. június 13-án ment végbe.

Zabardi Mátyás katolikus püspök-főispán halála után (1556. augusztus) Petrovics Péter és Kálmáncsai Sánta Márton vezetésével a lelkészek kifogás nélkül nyíltan a helvét irány mellé szegődtek, mivel „nem üldözés, hanem pártolás járt ki vele és érte a hatalom részéről, ami különben azt is mutatja, hogy a belső meggyőződés sem tiltakozott az újabb állásfoglalás ellen”.⁶⁰

Fráter György, mint váradi kanonok és aradi prépost 1552 júliusában azt írja a sakramentáriusokról, hogy a Nagyváradai Egyházmegye (dioecesis) területén „a már meggyökerezett lutheránusoké mellett is napról napra tovább terjed és immár sokan vannak meggyőződve annak igazságáról”.⁶¹

HARMADIK KORSZAK. A GENFI (KÁLVINI/REFORMÁTUS) HELVÉT REFORMÁCIÓ AZ ÉRMELLÉKEN 1557-TŐL ÉS 1567-IG

A 16. század 60-as éveiben Érmellék lakossága elfogadta a kálvini tanításokat. A kálvini reformáció gyors elterjedésének főbb okai:

- a wittenbergi egyetemen Luther németül adott elő, ezt magyar teológusaink nem értették, ezért Svájcba, Genfbe mentek, ahol még megmaradt a latin nyelv egyetemes jellege;

- mindenekelőtt Kálvin úrvacsorai tana hatott protestáns lelkész-elődeinkre és híveinkre;

- a lelkészek után mentek a patrónusok – a fő-, a közép- és végül a kishemeség, kiknek zöme teljesen lelkészeinek hatása alatt állott, éppen úgy, mint ahogy a jobbágyokat meg ők irányították;

58 Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon, Bp., 1977, 181. o.

59 Ötvös László művei ezen egyházmegyék történetéről.

60 Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig, Budapest, 1922, 305. o.

61 Zoványi Jenő: i. m. 293. o.

- a helvét egyházkormányzat a lelkész és a világiak együttműködésével történt. Ez az egyházkormányzati rendszer az önkormányzatra épített Consistorium. A gyülekezetnek önrendelkezést biztosított. Ez azt jelentette, hogy minden egyháztagnak szava legyen az egyház kormányzásában, és ugyanakkor biztosította az Ecclesia semper est reformanda elvét, az egyház folyamatos megújulását.

- az ellenállási jogról (ius resistendi) Kálvin – ellentétben Lutherrel – azt tanította, hogy az alkotmányos ellenállás a zsarnokság ellen Isten szuverenitásán nyugszik.

A középkori bihari egyházvidék területén, a 16. század 60-as éveiben három református traktus alakult, éspedig a debreceni, a váradi és a bihardiószegi, vagy más néven az érmelléki.⁶²

Az érmelléki protestáns egyházmegye 1555 és 1565 között átalakul református egyházmegyévé. Egyházmegyénk határa – mint a többi traktusnál – sohasem volt teljesen lezárt. Az egyházvidék peremrészén levő gyülekezetek át-át álltak a szomszédos egyházmegyéhez (pl. a piskolti eklézsia).

„Bihar vármegye református eklézsiái már a 16. század második felében négy tractust (egyházmegyét) alkottak, illetve négy egyházmegyének voltak tagjai. A két legnagyobb tractus a Bihari és az Érmelléki volt...”⁶³ – a másik két traktus a Debreceni és a Zarándi.

1559-re egészen el volt terjedve a kálvini teológiai irányzat a Tiszántúl, első sorban Petrovics Péternek, Kálmácsehi Sánta Mártonnak és Méliusz Juhász Péternek a tevékenysége következtében.

Kálmácsehi Sánta Márton 1557-ben a debreceni-váradi-Szatmár vidéki és a többi Tiszántúli egyházmegyék közös zsinata – Petrovics Péter, Erdély kormányzójának segítségével – létrehozzák a helvétirányú superintendenciát/a Tiszántúli (Transtibiscana) Református Egyházkerületet. Ennek egyik alkotó egyházmegyéje a Diószegi, illetve az Érmelléki.

Kálmácsehi Zwingli tanítása szerint értelmezte az úrvacsora sákramentumát. Azt tanította, hogy Krisztus teste és vére sem átlényegülés (transzsubstanciatio) sem másképpen nincs jelen az úrvacsora szentségében...

Méliusz Juhász Péter (1536-1572. december 15.). Wittenbergben tanul és magisteri címmel jön haza. Az evangéliumi hit terjesztését és a megújított egyház szervezését erősíti, erőteljesen kibontakoztatja. 1558-ban megkezdí deb-

62 Miklós Ödön: A Szatmárvidéki superintendencia történelmének körvonalai. In: Egyháztörténet 1-2 füzet, Budapest, 1943. 7. o.

63 Major Huba: A Bihari Református Egyházmegye kezdetei, Nagyvárad, 2010, 72. o.

receni lelkészi szolgálatát és a Szentháromság Isten segítségével emberfeletti reformatori munkát folytat. 1561-ben – 25 éves korában – püspökké választják az 1557-ben létrehozott Tiszántúli Református Egyházkerületben, melyet összesen 14 egyházmegye alkotott.

1562-ben munkatársaival együtt kiadják a Debreceni-Egervölgyi Hitvallást. Ez az egész helvét irányú tanrendszerrel kimerítően foglalkozó hitvallás még magába foglal igazgatási és szertartási utasításokat is. Méliusz vallotta, hogy az úrvacsora nemcsak vallásos emlékünnepély, hanem a Krisztussal való lelki táplálkozás.

„A magyarság ... már az 1560. év végére óriási többségben a református tan pártjára kelt.”⁶⁴

Méliusz munkája az 1567-es debreceni zsinatra összeállított latin és magyar hitvallás, valamint a híres „Articuli maiores”/Nagyobb cikkek név alatt ismertes törvénykönyv/közigazgatási szabályzat. Több teológiai és igehirdetést tartalmazó könyve mellett az 1570-es csengeri hitvallás is az ő műve.

1567-re az egész Érmellék és Berettyó-mente a kálvini református vallást gyakorolja.

Az 1567. február 24. és 26. között tartott debreceni zsinaton a tiszántúli egyházmegyék egyike az Érmelléki Traktus. E zsinat munkájának egyháztörténeti értékelését így foglaljuk össze: Ott alkották meg a magyar reformátusság egyházalkotmányát... Az elfogadott kánonok viszont melyek Articuli maiores, azaz Nagyobb Cikkek néven Melius tiszántúli püspök tollából születtek, később a többi generális zsinaton is elfogadásra találtak. Ott nyilvánították hivatalos hitvallásnak a II. Helvét Hitvallást és a Heidelbergi Kátét.⁶⁵

A II. Helvét Hitvallás elfogadásával a hazai reformátusság végérvényesen elkötelezi magát a kálvini-bullingeri/helvét reformáció szellemiségéhez. Így elvált egymástól a két protestáns – lutheránus és református – felekezet, de folytatódott a hitbéli megerősödés, az evangélium szerinti folyamatos építés. És tovább szerveződött érmelléki egyházmegyénk.

A következő évben, 1568-ban a Tordai országgyűlés Európában először törvénybe iktatta a négy bevetett vallás (recepta religio) – református, evangélikus, katolikus és unitárius – szabad gyakorlatát. Ez a reformáció legdemokratikusabb vonása.

1567 végéről seniorkollégiumunk névsora a következő: Méliusz Juhász Pé-

⁶⁴ Dr. Révész Imre: Magyar református egyháztörténet, I. kötet, 1520-tól 1608-ig, Debrecen, 1938, 115. o.

⁶⁵ Csohány János: A Tiszántúli Református Egyházkerület múltja, Debrecen, 1991, 9. o.

ter (Debrecen), Czeglédi György (Várad) és Thúri Pál (Bihardiószeg). A debreceni zsinaton (1567) a Nagyobb Cikkeket az érmelléki seniorság képviselője, Thúri Pál írta alá.

1568-ban a szikszói (Abaúj vármegye), valamint a Gyulafehérvári (1568) és 1569-ben a nagyváradi zsinati végzéseket Méliusz és Czeglédi mellett Thúri Pál senior is aláírta.⁶⁶

Thúri Pál nagyon buzgó Kálvin-követő református lelkész volt, aki még az érmelléki esperessége előtt a Tiszáninnen – Perényi Péter birtokán (Sajószentpéteren – Borsod megye) ostya helyett kenyérral szolgálta ki az úrvacsorát.⁶⁷

1569-ben a Nagyváradi dispután – melyen jelen van Méliusz és Dávid Ferenc – az érmelléki lelkészek közül az „albesi” (albisi), vajdai, szentimrei, gypolyi (ma: Mihai Bravu) és nagylétai lelkészek vannak feljegyezve.⁶⁸

A szentháromság vallók a csengeri zsinaton (1570. július 26.) megfogalmazták álláspontjukat egy 11 cikkelyből álló hitvallásban és az unitáriusokkal (antitrinitáriusokkal) folytatott küzdelmet ezennel lezártak tekintették. A végzések közül kiemelkedő, hogy a szertartásról megállapítja, a mi Isten igéjével megegyezik az megmaradhat.

Protestáns egyházmegyének a diószegi, illetve érmelléki református traktussá / seniorátussá, egyházmegyévé való átalakulásának ideje 1555 és 1565 közé tehető.

A Diószegi Egyházmegyéről (Tractus Diosegiensis) illetve Érmelléki Egyházmegyéről (Tractus Érmellekiensis) Molnár János a 19. század végi bihardiószegi lelkész előbb idézett könyvében azt írja, hogy 1586-ban „a diószegi egyházmegye” már létezik. (46.o.)

Sohasem volt vallásosabb népünk, mint a 16. században. Sohasem hatotta át őket az Istenbe vetett hit és bizalom úgy, mint ebben a korszakban. A 16. század végére az ország 80-90 %-a protestáns lett.

A magyar reformáció a parasztság, jobbágság és polgárság teljes bevonásával történt. „A történelem folyamán első ízben valamennyi társadalmi osztály egyenjogú részese lett az egyház életének. Ez a magyarázata annak, hogy a 16. század végén a magyar lakosság 90 %-a protestáns volt.”⁶⁹

66 Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései, Bp., 1882

67 Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig, Bp., 1922. 416-419. o.

68 Molnár János: A Bihardiószegi Ref. Egyház múltja és jelene, Nagyvárad, 1885, 44.o.

69 Ungváry Sándor: A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a 16. században, Budapest, 1994, 238.o.

AZ ÉRMELLÉKI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE SZERVEZETE, RENDJE

Rend és szervezettség nélkül nem töltheti be hivatását, rendeltetését az egyház. „Mindenek ékesen és jó renddel legyenek.” (1Kor 14,40)

A római katolikus egyház szervezetéből/szervezeti rendszeréből sok minden megmaradt és átvétetett református egyházunk életébe.

Már az 1554. március 13-án tartott Szatmár megyei óvári zsinat – ahol 88 lelkész volt jelen – elhatározta az esperesi hivatal szervezését. A zsinati határozatok arra mutatnak, hogy ebben az időben, a 16. század derekán már volt egyházi kormányzás, közigazgatás és törvénykezés. 1555-ben a második Erdődi zsinaton alkotott cikkelyekben/kánonokban kormányzati jogkörrel felruházva egyedül a seniorok említettek. A zsinati végzések értelmében az ordináció (a lelkész hivatalba való állítása és ennek megerősítése) a seniorok mindegyikének hatáskörébe tartozott.

Az **egyházmegyei tanácsbírák**, vagy ülnökök az esperessel a vizitációkat végezték. De ők alkották az egyházmegye közigazgatási tanácsát és törvényszékét.

Az **egyházmegyei közgyűlés** – parciális szinódus/részgyűlés az egyházmegyei tanácsbírákkal (tanácsosok) és az esperessel együtt az egyházmegyei élet ékes és szép rendjének törvényhozói, irányítói és felvigyázói voltak. Nagy érdeme református őseinknek, hogy az egyházfegyelmet a Biblia szellemében meg is valósították. A reformáció századában nagyon szigorú volt az egyházfegyelem gyakorlása.

1555-ben a II. Erdődi zsinat körülírja az esperesi teendőket. Ekkor Érmelléki Egyházmegyénk már meg volt alakítva. Az esperes, lelki atya és öre volt egyházmegyéje hívő seregének. Az egyházmegyei jegyzők az esperes után a legelső lelkészi tisztviselői voltak a traktusnak.

Egyházlátogatás (Canonica vizitatio) Az esperes és 2-3 szolgatársa, tanácsbírák – köztük egy világi/nem lelkészi – évente legalább egyszer meg kellett látogassa a gyülekezeteket. Lelki és anyagi téren gyakorolták a felügyeletet. A vizitáció feladata: vigyázni arra, hogy az evangéliummal és hitvallásokkal ellentétes, hamis tanítás ne tartassék és semmi olyan, ami ellentétben áll az Anyaszentegyház szép rendjével. Megvizsgálták a vallástanítást, katekizációt, az énektanítást, a szegényekről és árvákról való gondoskodást. Ellenőrizték a lelkész minden templomi szolgálatát – igehirdetését. A keresztelési beszédet is anyanyelven kellett elmondani, a keresztszülők jelenlétében. Az úrvacsorai istentiszteleten is az Ige megértése a cél. A hétköznapi reggeli istentiszteleten

is magyarázzák az Írást. Az egyházlátogatás az egyházkormányzás eszköze. A gyülekezeti viszonyok pontos ismeretét volt és van hivatva szolgálni. A vizitációnak gondja volt a gyülekezet anyagi helyzetét is átvizsgálni. Mindent a zsinati végzések, határozatok alapján kellett végezni.

Méliusz Juhász Péter 1563-ban Ágendás könyvet is írt a református espereknek és lelkészeknek. Címe: „A keresztesnek, úrvacsorája osztogatásának, esküvésnek és egyéb egyházi rendtartásnak igaz módja.” (Debrecen, 1563) Ez az első magyar református ágendáskönyv / istentiszteleti rendtartáskönyv. Az istentiszteletet lehetőleg eredeti egyszerűségére – az apostoli korra – vitték vissza reformátoraink, követvén a Szentírás utasításait, mely szerint *„az Isten lélek és akik őt imádják, szükséges, hogy lélekben és igazságban imádják”*. (Jn 4,24)

Igehirdetés

A reformáció lényege az Ige tekintélyéhez való visszatérés. A reformáció az Ige tekintélye alatt ment végbe. A Szentírásban a Szentlélek bizonyágtétele által maga Krisztus áll előttünk. A reformáció akkor, amikor elfogadta az Írás tekintélyét, Jézus Krisztus tekintélyét fogadta el. Mivel az egyházban a Szentírásnak van a legfőbb tekintélye, ezért az egyház legfontosabb feladata a bizonyágtétel.⁷⁰

Az istentisztelet központja tehát az igehirdetés: „Már a 30-as években egyszerre csak elkezdtek plébánosaink mellőzni prédikációikban a sajátos római intézmények taglalását, a szentek dicsőítését és a böjt kérdését, és kezdtek megelégedni azzal, hogy inkább a Krisztusban nyert váltságra, semmint az egyház parancsára s tilalmára irányítsák a figyelmet”⁷¹

Az igehirdetés mellett még ének és imádság alkotta az istentiszteleti rendtartás / szertartás részét, éppúgy, mint az apostoli korban.

Ének

Az éneklés, az istentisztelet egyik fontos alkotó része. A lelkész és a nép váltóéneklése mindinkább megszűnt és az egész gyülekezet közös éneklésre alakult át.

1570-ben a csengeri zsinat 13. cikkelye elhatározta, hogy a: *...Szentírásból szerkesztett éneket értelemmel, lélekkel és szívvel énekeljük...*⁷²

Váradon, 1566-ban nyomtattak ki egy 178 egyházi éneket tartalmazó énekeskönyvet, sajnos hangjegyek nélkül. Ez az énekeskönyv felsorakoztatja a re-

70 Dr. Geréb Pál: Az Ige tekintélye a reformációban, 259.o., Református Szemle, 1957/9

71 Tóth Dezső: A Heves-Nagykunsági Református Egyházmegye múltja, I. kötet, Debrecen, 1942., 9.o.

72 Kiss Áron: i.m., 670.o., 47. tétel

formáció egész ének-költő nemzedékét.

Őseink nagyon szerettek énekelni. Az énekeskönyv lett református népünk második bibliája. Sztárai Mihály – dunántúli reformátorunk – énekeivel is prédikált.

A kántor

A közzsinati határozatok kimondták, hogy a lelkészek intsék őket, hogy énekeiket a tárgyhoz alkalmazzák, úgy a temetésnél, mint a templomi istentiszteleten.

Imádság

A 16. században híveink sokat imádkoztak az egyház és a haza szabadulásáért. „Nehéz kimondott református imádságról beszélni, mert a XVI. században sokáig nincsen meg az elkülönülés református és evangélikus között, még az egyházszerzetben sem, nemhogy az imádságban és imakönyvek használatában...”⁷³

Egyházfenntartás

A reformáció első századában nem ismerték az egyházi adónak még a nevét sem. Az evangéliumi igazságoktól és Krisztus szeretetétől áthatott hívek önként adták össze az Úr oltárára/asztalára adományait, miből tisztos ellátást kapott az egyház és az iskola.

Egyházi alkotmánykönyv (Kanon/Statutum) csak később, 1606-ban a Marosvásárhelyi zsinaton lesz elfogadva, Ruberianus – kanonok néven. Ez nem vált egységessé. Az első egységes kánonkönyv, amely a református egyház rendjét meghatározza, a Geleji Katona István (1589-1649) püspök nevéhez fűződő, ún. Geleji-kánonok. (1649)

Az egyházmegye esperese minden ügyet egyetlen mindenekönyvbe, egy omniariumba, a Traktus Matrikulájába jegyezte fel. Ezt az anyakönyvet a traktusládájában tartották. A 16. és 17. században az egyházmegyei levéltár mindig az esperes kezelése alatt állt.

A 16. században bibliás és hitvallásos lelkületű volt az egyházmegye közössége, a hívők serege. Mint egy nagy család, egymással békében és lelki egységben éltek. Szinte az apostoli kor ideje újul meg a 16. században.

E században „az egyház volt az a biztos vár amelyik nemzetünket a pusztulástól megmentette.”⁷⁴

⁷³ Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században, Debrecen, 1931, 5.o.

⁷⁴ László Dezső: Az Erdélyi Refomátus Egyház története, Kolozsvár, 1929, 30.o.

HITVALLÁSAINK, BIBLIAFORDÍTÁSAINK, ISKOLÁINK ÉS NYOMDÁINK**a. Hitvallásaink**

A Heidelbergi Káté magyar nyelven először 1577-ben – 440 évvel ezelőtt -jelent meg Pápán, Huszár Dávid fordításában és nyomdájában.

A magyar református lelkészek – 450 évvel ezelőtt – az 1567 évi debreceni zsinaton a II. Helvét Hitvallást elfogadták. Magyar nyelvű, Szenczi Csene Péter (érsekújvári lelkész) által készített fordítása 1616-ban jelent meg. E kiadás kétnyelvű (bilingvis), latin és magyar. E hitvallás az ember üdvösségét kizárólag csak a hitre alapozza. (Róma 3,24,29)

Az 1577-es törvénykönyv (az Articuli minores) 3. Cikkelye, elrendelte a káté tanítását: „a katechizmust az ifúságnak a közgyülekezetben a szokott órákon és időben elő kell adni.” A kátékat nem csak a tanuló ifúságnak, hanem a felnőtteknek is írták.

b. Bibliafordításaink

A reformációig nem csak a templomban beszélt a pap latinul, de latinul írták az okleveleket, a peres iratokat is. Latin volt a közigazgatás. Addig héberül (zsidóul), görögül és latinul volt olvasható a Szentírás. Bibliafordításaink által Isten Igéje megszólalt magyarul. A 16. században húszra tehető a részleges magyar protestáns szellemű bibliafordítások száma. Ezek között nagyon értékesek a Pesti Mizsér Gábor Új Testamentuma, Bécs, 1536; az Erdősi Szilveszter János Újtestamentuma, 1541, Sárvár-Újsziget, és Károlyi Gáspár teljes bibliafordítása, Vizsoly 1590-ben. Ebből nőtt ki irodalmi nyelvünk.

Károlyi Gáspár Wittenbergben és Helvétiaiban tanult. Gönczi lelkész lesz. 1565 óta pedig a kassavölgyi református egyházvidék (Abaúj megye) 108 gyülekezetének tudós esperese. Kiváló lelkész és rendkívüli egyházkormányzó. Többek között így figyelmezteti a lelkészeket a gönci zsinat egyik cikkelyében: semmit sem kell úgy a lelkipásztornak kezében forgatni és annyit olvasni, mint a Szentírást.

A teljes Szentírást 1586 és 1589 között fordítja le a Szentlélek segítségével és szolgatársaival. E Biblia kiadását anyagilag a következő főurak támogatják: csesdi Báthory István országbíró, Rákóczi Zsigmond, Mágócsy Gábor és Homonnai Drughet István. 1590. július 20 és augusztus 20. között Vizsolyban 800 példányban kinyomtatták a magyar evangéliumi egyház hívei számára. E teljes Szentírást Károlyi nemcsak lelkész testvéreinek, hanem szeretett népének is kezébe adta, megnyitván ezzel minden Bibliát olvasó magyar számára az örök élet forrását. Károlyi felismerte, hogy a földi fájdalomra az örökkévaló Ige az egyedüli gyógyító–orvosság. Bibliafordítása a legnagyobb hatást gyakorolta a 16. századbeli Magyarországra és Erdély népének lelki és szellemi életére.

c. Református iskoláink létrehozása, szervezete és belső élete

„Ahogy az Ige szerint megreformált eklézsiák átvették elődeik templomát, úgy bizonyosak lehetünk abban is, hogy az iskolát is hasznosították.”⁷⁵

A 16. században, mint Luther és Kálvin, magyar reformátoraink is nagy gondott fordítottak a gyermekek, az ifjúság és a nép nevelésére. Kálvin az iskolát az isteni tudomány kincsesházának nevezte.

„XVI. században a reformátorok az iskolát tekintették a hit védőbástyáinak... a magyar reformátorok minden egyházközségben iskolaállításával akarták hitük fennmaradását biztosítani!”⁷⁶ Magyar reformátoraink egyúttal iskolaalapítók, tanítók és tanárok is voltak. A reformáció által teremtett iskoláink a reformáció eszméinek, a protestáns egyházainknak veteményeskertjévé lettek. Iskoláink rendkívüli hatással voltak úgy a vallásos / egyházi, mint a polgári életre. Az iskola a nép-nemzet fejlődését is szolgálta. Reformátoraink fegyvere a tanítás volt. Ahol megtelepedtek ott iskolát alapítottak, - mint a jezsuiták. A legfőbb reformátorok tankönyvírók is voltak. Dévai Bíró Mátyás többek között ABC-t és katekizmust írt. Batizi András Luther kiskatéjának alapján úgyszintén.

ÁLTALÁNOS ELEMI ISKOLA, KÖZÉPISKOLA, FŐISKOLA

Általános elemi iskola (népiskola), csak a fiúk számára volt, melyben írni és olvasni tanultak. Az iskolamester vagy tanító egyszemélyben kántor és nótárius / jegyző volt. Tantervek még nincsenek. Főleg az énekeskönyv alapján tanultak írni-olvasni. Ezeket az iskolákat az egyházközség, vagy valamely főúr tartotta fenn. Bihardiószegen a református egyházközség alapította az iskolát, de a vidéki egyházak is támogatták fenntartását s talán a főúr is.⁷⁷ Itt az iskola felügyelője az egyházközség volt. Bihardiószegen a 16. és 17. században csak magánháznál a szülők által fogadott asszonyok tanították a leányokat és így csak azok tanították leányaikat, akik akarták.⁷⁸ Diószeg az Érmelléki Traktus központi iskolája volt. A 16. században a legszegényebb eklézsiát kivéve minden egyházban volt iskola. Az iskola a templom előcsarnoka és valóban az egyház veteményeskertje (seminarium ecclesiae).

Középiskola (résziskola – partikula)

A középiskola egy főiskolától függött. A partikula egy iskolahálózat volt, a főiskola (kollégium / akadémia) körül. A tananyag káté / hitvallás, ének, grammatika, latin nyelv, retorika (beszédtan / szónoklattan) és a vallás tárgyai. Később kibővült a földrajz és a történelem (história) tanításával.

75 Major Huba: A Bihari Református Egyházmegye kezdetei, Nagyvárad, 2010, 121.o.

76 Dr. Barcsa János: A Debreceni Kollégium és Partikulái, Debrecen, 1905, 5.o.

77 Molnár János: i.m., 261.o.

78 Dr. Barcsa János: A Debreceni..., i.m. 14.o

Főiskola (kollégium, egyetem/akadémia)

1538-ban megalapították a Debreceni Kollégiumot. Azóta megszakítás nélkül jelesen működő intézmény. 1588-ban nyeri el az akadémiai rangot. E „Scola Nostra” legjelentősebb partikulája a híres nagyváradi iskola, a „scola illustris”, illetve „celebre gymnasium” (1557-től). Fennállt a török betöréséig, 1660-ig, ekkor az egész iskola Debrecenbe költözik.

A Debreceni Akadémiához tartozott még a szatmári, misztótfalusi, felsőbányai, zilahi, diószegi, erdődi, szalontai, temesvári és máramarosi résziskolák. Ez a csodálatos iskolahálózat évszázadokon keresztül virágzott és gyümölcsösödött.

Az egyházi törvénykönyvek nemcsak a tanulás menetét és anyagát szabták meg, hanem egyszersmind kötelezték is a diákokat a szorgalmas tanulásra!

d. Nyomdáink

Könyvnyomdáink is az iskoláink mellett a reformáció érdekeit szolgálták.

1561 elején Huszár Gál megalapította a debreceni nyomdát. A bibliafordítások, énekeskönyvek, valláskönyvek, hitvallások, zsinati végzések és más egyházi kiadványok megjelenése a lelki épülést szolgálták mindenekelett az ide tartozó egyházmegyék: a debreceni, bihari, érmelléki traktusok élő közösségét.

1565-ben felállították a váradi nyomdát. Itt úgyszintén bibliafordításokat, énekeskönyveket, imádságos könyveket, prédikációkat, vitairatokat, kátékat, kalendáriumokat, magyar nyelvű vallásos tárgyú műveket nyomtattak.

Szenci Kertész Ábrahám húsz év alatt száznál több könyvet adott ki. Szenci kiadványai közül a legjelentősebb a „Váradi Biblia”. Nyomtatása 1657-ben kezdődött és 1660-1661 között a törökdúláskor fejeződött be Kolozsváron. A 10 000 példányból 4000 a várostrom alatt már itt Váradon elpusztult.

Az ellenreformáció már elkezdődött. Ennek dacára reformátoraink összesen 29 könyvnyomdát létesítettek, hogy legyen hol a reformáció irodalmát kinyomtatni.

III.FOLYAMATOS REFORMÁCIÓ AZ IDŐK VÉGEZETÉIG

A reformáció keresztyénségünk megerősödése mellett előre vitte népünket a fejlődésben. Elősegítette a vallási, oktatási, művelődési, társadalmi, gazdasági és tudományos előrehaladást. A nemzeti függetlenségért folytatott szabadságharcokban is jelentős szerepük volt protesztáns, hitvalló őseinknek.

A reformáció a Szentíráson, a hiten és a reformált egyházon keresztül Európát szabaddá tette.

Adja a gondviselő Atya, hogy mi reformátusok és római katolikusok közös feladatainkat, misszióinkat – az egyházatyákhoz és hitvalló őseinkhez méltó

módon – tudjuk a jövőben is betölteni, egymás javára, épülésére, örömére.

Isten kivételes jótéteménye, hogy minden időben megőrzi egyetemes egyházát. Ennek bizonyysága az Örökkévaló Úr szava: *Én ővelük ilyen szövetséget szerzek: lelkem, mely rajtad nyugszik, és beszédeim, melyeket szádba adtam, el nem távoznak szádból, és magodnak szájából, mostantól mindörökké!* (Ézs 59,21)

Verbum Domini manet in aeternum / Az Úr Igéje megmarad mindörökké.

BIHARI EGYHÁZMEGYE

MÁTYÁS ATTILA

WITTENBERG ÉS AZ EVANGÉLIKUSOK SZEREPE
NAGYVÁRAD REFORMÁCIÓJÁBAN (1524–1557)

A bihari tájak reformációját a váradi püspökség területén a 15. században megjelenő husziták, illetve, az ismert Vitéz János püspök által létrehozott humanista udvar eminens személyiségeinek tevékenysége előzte meg. A husziták az egyházat és az akkori társadalmat a Szentírás alapján kívánták megújítani. A humanista Lyrai Miklós, ferencesrendi szerzetes és teológiai tanár azt tanította, hogy a Szentírás eredeti héber illetve görög szövege felette áll a Vulgatának és hirdette, hogy a lelkipásztorok prédikációinak abból kell kiindulnia. A ferences szerzetesek igehirdetései a nép között igen nagy népszerűségnek örvend-

tek, mivel Jézusról, mint a szegények pártfogójáról tettek bizonytságot. A rend képviselőinek többsége a Budai Nagy Antal és a Dózsa György által vezetett felkelések idején a jobbágyság mellé állt. Nem véletlen, hogy éppen ebből a rendből került ki a magyar reformátorok egyik ismert egyénisége, Dévai (Bíró) Mátyás is.

A Kárpát medence 16. századi két legfontosabb eseménye, a Reformáció és az Oszmán Birodalom térhódítása összeforr Nagyvárad múltjával.

Az 1517. október 31-én Wittenbergben kiszögezett 95 tétele futótűzként terjed a Magyar Királyságban is. Luther Márton bátor színrelépése megérintette az ifjú nagyváradai püspök, Perényi Ferenc lelkét is, aki a római katolikus egyházmegyéjében levő bajok orvoslására 1524. július 24-re zsinatot hív össze. Az itt tartott zsinaton megállapítják, hogy az egyes plébániák papjai nem elég képzettek, erkölcstelenségekkel háborgatják a népet, sőt a miséző papok között olyanok is akadnak, akiket ki is átkoztak az Egyházból. A fiatal püspök szigorúbb életfolytatást, erkölcsösebb életfolytatást, hitben és teológiai tudományokban való elmélyülést követel egyházmegyéje klérusától. Megújító szándékának nem szerezhett érvényt, mert pályafutását kettétörte a két év múlva bekövetkezett mohácsi vész, ahol ő is életével fizetett.

Utódát, *Czibak Imrét* (1526–1534) vitézi tetteiért nevez ki váradi püspökké Szapolyai János. Pályafutása inkább katonai, mint egyházi jellegű. Hadi sikereinek köszönhetően 1534-ben Erdély helyettes vajdájává nevezik ki. Czibak nem tartott zsinatokat és nem bírálta a papságot, de jó barátságban volt a király udvari papjával, a szepesi prépost Bécsi Ferencsel, aki Dévai Mátyás pártfogója, majd a reformáció nyílt követője. Czibak a reformáció híveit nem üldözte, sőt Bihar megyei birtokain Dévai többször is megfordulhatott. Czibakot Gritti Alajos Magyarország kormányzója 1534-ben Felméren meggyilkoltatta.

Fráter György (1534–1551), követi őt a püspöki székben, a reformáció hátrózott és esküdt ellensége, aki minden eszközt felhasznál az egyház ige szerinti megújulásának megakadályozására. Kemény uralma alatt a reformáció 1551-ig csak a váradiai lelkében tud diadalmaskodni, de Várad és környéke külsőségeiben római katolikus marad. Az államügyek intézése Frátert gyakran foglalta le és szólította el egyházmegyéjéből, lehetőséget adva a vándorprédikátoroknak a reformátori tanítások hirdetésére.

Bihar megye reformációjának kezdeti időszaka a méltán „magyar Luther“-nek is nevezett *Dévai Mátyás* nevéhez kötődik. Wittenbergben (1536–37) szívta magába a lutheri reformációt és ennek szellemében jött haza tevékenykedni. Azon kevesek közé tartozik, akiknek a Gondviselés megadta, hogy egy évtized alatt háromszor is megforduljon nagy reformátorunk városában. Erőteljes működése kapcsolatban van Buda és Pest, a Tiszántúli térség, Nagyvárad Debrecen Felvidék reformációjával. Egyes források szerint Dévai a még Kárpátok ölelte Brassóban, Honterus városában is megfordult. *Johannes Hont-*

erus, a Barcaság reformátora Bazelben tanult és szülővárosában, Brassóban lett az iskola megújítója és a szász evangélikus egyház superintendense (1543).

Hatékony reformátori tevékenységét idézi egy bizonyos Veit Ditrich tollából származó levél is, amely szerint: *„Dévai Mátyás tudós és derék férfiú, aki most azokon a részeken tanítja az Evangéliumot, amelyeket a török még nem foglalt el, a Tiszán túl, nem egy helyen, hanem apostolként majd itt majd másutt.”*

Apostoli küldetésében Dévait a már említett Bécsi Ferenc mellett, olyan befolyásos személyek, mint Drágyfő Gáspár és Serédy Gáspár is támogatták. Drágyfőnek birtokai voltak Szatmár és Középszolnok mellett Bihar vármegyében is. Serédy 1526 előtt II. Lajos király titkára később pedig Ferdinánd király megbízottja és a reformáció nyílt pártfogója.

Dévai minden valószínűség szerint Serédy megbízatására 1544-ben jön a Bihari vármegyébe, hogy Szkárosi Horváth Andrással együtt június 20-án részt vegyenek a papok Fráter György által összehívott rendes évi összejövetelen.

Erre az alkalomra, Luther tételeihez hasonlóan Dévai, valószínűleg Szkárosival együtt, összefoglalta a hazai egyház megtisztulását szorgalmazó 23 tételt. Szkárosi így számolt be eme gyűlésről:

*„Ezerötszázban és im negyvennégyben
Váradon ezt szerzék, kelt a káptalan szerben
A váradi papok midőn szégyenségben
Paráznság miatt voltak fizetségben.”*

A Váradi tételek egyetlen ránk maradt másolatát, az eperjesi könyvtárban csak a 19. században találták meg. Ez teljesen a Dévai 1537-ben megjelent írásainak szellemiségét hordozza és a lutheri úrvacsoratanhoz ragaszkodik. A Váradi tételek tehát a bihari római katolikus egyházmegye papjai előtt hagzottak el, remélvén azok Evangélium szerinti megújulását. Eme hitvallás és föllépés Dévai részéről igen nagy bátorságot követelt, hiszen ha Fráter képes volt egy bizonyos váradi harangozót eretnkség vádjával megégettetni, mert megütött egy Szűz Mária képéhez imádkozó asszonyt, akkor bizonyára a lutheri tanok terjesztői sem remélhettek tőle kegyelmet. Dévainak, talán éppen Serédy segítségével, sikerült Váradról még idejében elmenekülnie. De a „veszedelmes eretnkség” visszaszorítására Fráter a pápától még ebben az évben (1544) két segédpüspököt kért egyházmegyéjébe. Sőt a tordai országgyűlés (1545. április 24) feltehetőleg a Fráter nyomására is, megtiltott minden vallási „újítást.” A püspök egyházmegyéjében még szigorúbb rendeletekkel próbálta a reformációt hátráltatni: „senki a lutheránusokat a maga jószágán ne tartogassa, ne tőrje,

s akinek a főtisztelendő kincstárnok úr vagy kapitány úr megengedi, annak szabad legyen az ország törvénye szerint az ilyen lutheránusokat bárhol is üldözni és megfogni.”

De a „főtisztelendő kincstárnok úr” a kierőszakolt reformációellenes határozatoknak nem sokáig örülhetett, mert 1551. december 17-én a kegyetlenségeiről hírhedt Castaldó császári zsoldosvezér Felvincen meggyilkoltatta.

Arról nincs tudomásunk, hogy a váradi püspökséghez tartozó papok közül a Váradi tételekkel kik értettek egyet és kik marasztalták el azokat. De az feltehető, hogy a klérus tagjai közül sokan megerősödtek abban a hitben, hogy az egyház megújításra szorul és a gyülekezeteknek is igen nagy szüksége van az Evangélium szerinti megújulásra. Az sem véletlen, hogy a hazánkban tartott első két zsinat a Váradhoz földrajzilag igen közel eső Erdődön lett Luther tanításainak szellemében megtartva (1545. szept. 20 és 1555).

Dévait, pár évvel később az eperjesi evangélikusok az eleváció elhagyása miatt a sakramentáriusokhoz való közeledéssel gyanúsítják. De Dévai ebben is lutheri gyakorlatot követett, mert Luther Wittenbergben az elevációt 1541–43-ban elhagyta. Erről azonban az eperjesiek akkoriban még nem szereztek tudomást. Nyugodtan mondható tehát, hogy Dévai élete végéig hű maradt a lutheri reformáció tanításaihoz és egyetlen irat sem bizonyítja, hogy élete utóbbi két évében, úgy ahogy egyes történészek állítják, sákramentárius irányba hajlott volna el.

Fráter elfoglaltságát kihasználván a bihari egyházmegye déli részén más prédikátorok is működtek. Említésre méltó *Ozorai Imre* neve, aki Krakkó egyeteméről azért ment Wittenbergbe, hogy Luther Márton tanításával jobban megismerkedhessen. Hazatérve vándorprédikátor gyanánt hirdette az Evangéliumot, megjelenvén Bihar vármegye déli településein is. Egyetlen ránk maradt művében – *A Krisztusról és az ő egyházáról*, valamint az *Antikrisztusról és annak egyházáról* – megtudhatjuk, hogy prédikációi milyen tartalommal rendelkeztek. „Ki a Krisztusnak ellensége... hivattatik Antikrisztusnak.”

Ozorai bírálta a római pápát, s vele együtt az egyház megújulását ellenző főpapi rendet, a papságot ugyanúgy, mint a köznépet sanyargató nagyurakat, ispánokat és udvarbírákat. Sérelmezte, hogy a főpapok ellenzik a két szín alatti úrvacsorát, de megtűrik az iszákos, gyatrán felkészült papságot. De a lánglelkű prédikátor nemcsak bírálni tudott, hanem beszédeiben szemléletesen és épületesen fejtette ki a kegyelemből hit általi megigazulás Szentírásra alapuló tanítását, úgy ahogy azt Wittenbergben magától Luthertől tanulta.

Személyére vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk, de azt még tudjuk, hogy Lutherhez hasonlóan Ozorai sem akart az egyházból kilépni, még kevésbé új egyházat alapítani. Az istentiszteleti szokásokat ő is az üdvösségre nézve közömbösnek, adiaforonnak tekintette és sok más hittestvérehez hasonlóan remélte, hogy a Tridentben összehívott zsinat (1545) az Egyházban a szüksége reformokat elrendeli, és ezzel egységét megmenti.

I. Ferdinand király a püspöki széket üresen hagyván, *Varkoch Tamást* nevezte ki váradi főkapitánynak, Bihar vármegye főispánjának és a püspökség gubernátorának. Varkoch Egerből jött Váradra 1552. május 10-én. Kinevezése felszabadította a hitújítás híveit, hiszen Varkochot már Egerben is a reformáció nyílt pártfogójaként ismerték. Néhány hónapi gubernátorsága alkalmat ad arra, hogy Nagyvárad erőszakosan lefojtott reformációja lángra kapjon.

Tudomásunk van arról, hogy Losonczy István, Temesvár ez időtáji főkapitánya esküdt ellensége lévén a reformációnak, Szegedi Kis Istvánt és társait Temesvárról és Pankotáról kiűzte. Szegedi Belényesen telepedett meg és végzett szolgálatot mintegy 10 hónapon keresztül, a többiek pedig Várad felé folytatván útjukat 1522 júniusában érkezhettek városunkba.

Ebben az évben (1552) jött Kölesérrre, majd onnan Váradra az Evangéliumot hirdetni egy bizonyos (Lippay?) Kristóf nevű diák is, akit bizonyos írások a későbbiek során Köleséri Kristóf néven emlegetnek.

Köleséri, aki pár évvel később (1544–45) a wittenbergi egyetemen tanult, tüzes lelkű, bátor fellépése megmozdította a város lakosságát. Félelmet nem ismerve lép fel a két szín alatti úrvacsorázás ügyében. Amikor értesül arról, hogy egy Bence nevű diák halálos ágyán a római szertartás szerint vette magához az úrvacsorát eme szavakkal feddi meg: „A Sátánt vetted magadhoz, aki még ma a pokol fenekére visz, ha tüstént keresztyén módon nem kommunikálsz!”

A káptalan eljárást indít ellene, de a polgári hatóság Varkoch támogatásával, a pápistákkal ellentétben, az evangéliumi mozgalomnak ad igazat. A káptalan azonnal levelet ír Oláh Miklós egri püspöknek, az ország kancellárjának Varkoch eltávolítása érdekében, aki az irományt saját levelének kíséretében a király elé terjeszti. A panaszt Draskovich György aradi prépost, előzőleg váradi káptalanok személyesen adta elő, hangsúlyozván, hogy a „sákramentáriusok tévelygése” napról-napra terjed a váradi püspökség területén. Fő hirdetője Kálmáncsehi Sánta Márton, debreceni plébános, aki azt tanítja, hogy Krisztus teste és vére sem átlényegülés (transzsubstanciáció), sem másképpen nincs jelen az úrvacso-

rában. A szentségeket nem tiszteli, az oltárt fölöslegesnek tartja, a papi öltözéket megvet, az istentiszteletet pedig hétköznapi viseletben tartja.

Oláh Miklós és Draskovich György közbenjárására a király Varkochot váradi tisztségeiből felmentette és helyette, főispánnak és most már váradi püspöknek is, 1553-ban a harcias, kardforgató Zabárdi (Szabárdy, Zaberdjei) Mátyást nevezte ki. Zabardi, a hírhedt Castaldo és Tahy Ferenc társaként, fegyveres erőszakos módszerekkel igyekszik a reformációt visszaszorítani. Kegyetlen módszereit nemcsak vallási, de politikai téren is alkalmazta mindazok ellen, akik a Habsburg uralommal szemben elégedetlenek voltak. Váradi pályafutása rövidre szabott, 1556. augusztus 13-án bekövetkezett váratlan halála véget vet kegyetlenkedéseinek. Egy római katolikus történész így jellemzi Zabárdy uralmát: „a nemesség ekkor utálta meg Habsburg Ferdinándot, továbbá vezéreit (Castaldot, Zabárdy Mátyást, Tahy Ferencet, stb.) és velük együtt a római katolikus egyházat is.”

A Habsburgok zsoldosainak erőszakoskodása miatt Erdélyszerte nagy elégedetlenség támadt. Ezért Lengyelországból visszahívták az özvegy Izabella királynét és fiát, János Zsigmondot, hogy Erdély kormányzását átvegyék. Izabella királyné és fia, János Zsigmond 1556 őszén (szeptember vagy október 22-én) ünnepélyesen bevonul Kolozsvárra. A novemberben tartott országgyűlés János Zsigmond nagykorúságáig az ország kormányzását a királynéra bízta. Ezzel egyidőben Erdély és a hozzácsatolt Részek jövedelmét is neki rendelte. Végül az országgyűlés elrendelte, hogy aki még nem esküdött hűséget Izabellának, az Varkoch Tamás előtt tegye le a hűségküit. Aki ezt december 6-ig nem tenné meg, annak javait kisajátítják.

Varkoch Tamás tehát, mint Izabella híve, a Zabárdy halálát követő napokban seregével megjelenik Várad falai alatt, hogy a nagy jelentőségű váradi várat és vele együtt Magyarország keleti részét Izabella királynőnek visszaszerezze. A vármegye földesurai tömegesen siettek táborába a hűségküit letenni.

Werbőczy István Tripartituma (Hármas-könyve) a 14. paragrafusában kimondta:

„A hűtlenség vétke által a hűtlen ember mind fejét, mind örökségét, azaz minden fekvő jószágát és birtokait örökre elveszíti.” Werb. Istv. Trip.

Az eskütevők tisztában voltak azzal, hogy Varkoch a reformáció feltétlen híve és az előt-

te letett eskü azt is jelenti, hogy ezután támogatniuk kell az Egyház megújulását szorgalmazó lelkipásztorokat, alattvalóiknak meg kell engedniük, hogy Luther és a reformátorok tanításait kövessék, és az Egyház átszervezését elfogadják.

A megújított Egyház életét illetve szolgálatát azok a hazai reformátorok határozták meg, akik szinte kivétel nélkül mind Wittenbergben Luthertől és Melanchtontól tanultak. Rendelkezéseikben, szolgálati szerveződésükben híven követhető a Luther kérésére Melanchton által 1527-ben megalkotott szervezeti szabályzat, amely 1529-ben került bevezetésre a németországi szász örgrófság területén. Ennek értelmében a máig is gyakorlatban maradt visitacio-t végzőknek meg kellett vizsgálni a lelkipásztorok felkészültségét, képességeit és életét, s ennek függvényében hivatalukban megtartaniuk vagy abból elbocsátaniuk. A visitációk alkalmával tapasztalt nagymértékű tudatlanság készítette Luthert arra, hogy a Nagy- és a Kiskátét a lelkészek illetve a hívek okulására megírja.

A nagyobb gyülekezetek lelkészeit superintendenseknek választották meg, hogy a hozzájuk tartozó lelkészek felkészültsége és magaviselete felett örködjének. Bár a lelkipásztorokat a földesurak választották, vagy hívták meg, de teológiai készségükről a superintendensek előtt kellett előzetesen vizsgáznuk. Az egyházi főhatalmat a földesurak gyakorolták tehát, a visitátorok és superintendensek segítségével, akiket életfogytiglani szolgálatra neveztek ki. Ez a lutheri-melanchtoni egyházszervezet arról tanúskodik, hogy a reformációt az egyes tartományok urai, fejedelmei hajtották végre. Ők sajátították ki a római egyház birtokait, jövedelmi forrásait, s ebből gondoskodtak a lelkészek, a tanítók fizetéséről illetve az egyházi vagy iskolai intézmények fenntartásáról. A superintendens pedig (később a püspök) az ő fennhatóságuk alatt intézkedhetett.

Többé-kevésbé ez a szervezeti rendeződés került bevezetésre Erdélyben és a hozzácsatolt Részekben, tehát Biharban is. Kálvin tanítása az Egyház szervezésére vonatkozóan sem akkor, sem később nem válhatott valósággá.

A váradi vár védői, Forgách Simon vezetése alatt, nem nyitottak kaput Varkoch hadai előtt. Tudták, hogy Várad a római Egyház utolsó erős bástyája, s ha a várat beveszik, akkor az egész vármegyében diadalmaskodik a reformáció. Varkoch seregeinek végül kilenc hónapi ostrom után, 1557. június 13-án sikerül a kiéheztetés miatt feladott várba bevonulni.

Az 1556. novemberi országgyűlés végzéseinek értelmében, a Habsburg-házhoz hű maradt káptalan minden birtokát Varkoch a királyné számára lefoglalta. A káptalan tagjai pedig a királynőnek nem akarván hűségesküt tenni, kivándoroltak azzal a reménnyel, hogy a helyzet változása után hamarosan

visszatérnek. Elgondolásuk azonban csupán hiu remény maradt közel másfél évszázadig.

János Zsigmond rendelete szerint a bírói jog gyakorlása a váradi káptalan jogköréből a városi tanács kezébe került. Varkoch a tanáccsal egyetértésben az üresen maradt káptalani házakat, ugyanúgy, mint a Szent Ferenc, Szent Jakab és Szent Mihály templomokat teljesen lebontatta. Az ún. Vadkertben levő Szent János, Szent István, Szent Péter és a Boldogasszony az ostrom alatt súlyosan megsérült templomok is hasonló sorsra jutottak. Végül az 1557-es tordai országgyűlés végzésének köszönhetően a Mindszentekhez-nevű zárdát iskolává alakítják. E rendelettel az országgyűlés kétségtelenül a megújulást szorgalmaz bihariak törekvéseit kívánta támogatni, hisz ebből az iskolából lettek később sokan a megújított egyház igehirdetői vagy tanítói.

A katolicizmus hatalmi eszközökkel való fenntartása 1557-et követően a Bihari vármegyében megszűnt. Várad máról-holnapra a reformáció egyik jelentős központjává alakult. A reformáció gyors diadalát az is magyarázza, hogy a pápisták egyre fogyatkozó seregét immáron, a székeskáptalan tagjainak távozásával, senki sem maradt, aki összefoghatta volna. A környékbeli római katolikus papok sorba hódoltak be a reformációnak.

1561-ben Balassa Menyhért Ferdinánd párthíveként elfoglalta Hadad várát és Csáky Pál illetve Telegdy Miklós visszatértek a Habsburg-ház hűségére, de a reformáció sikerét már nem állt módjukban hátráltatni. János Zsigmond lassan minden ellenállást megtört területén. Utolsók között foglalja el 1566-ban Biharnagybajom várát.

De az 1563-ban megkoronázott Miksa seregei és az egyre erősödő török veszély állandó készenlétben tartották János Zsigmond katonáit.

A reformátori szolgálat folytatására 1557-ben egy újabb Wittenbergben tanult (1553–54) teológus érkezett Nagyváradra. Nevét 1553. január 21-én írta be a wittenbergi egyetem anyakönyvébe. *Czeplédi György* nemcsak Várad reformálását viszi végső diadalra, hanem egyéniségét ott találjuk Erdélyszerte mindenütt, ahol az evangéliumi igazságokért kell harcolni; zsinatok, disputák, hitviták szónoka, Blandrada legyőzője. (1559. Marosvásárhely, 1568. április 24–28. Gyulafehérvár, 1569. Nagyvárad). Károlyi Péterrel a bihari megújult egyházmegye első seniorai (esperesei). Sasvári Gergely az iskola vezetésében szerzett érdemeket. Nagyváradon hat társával együtt (Kopácsi István, Dávid Ferenc, Héltai Gáspár, Molnár Gergely, Méliusz Juhász Péter, Szegedi Gergely)

értekezletet szerveznek, ahol a Kopácsi elnöklete mellett elsősorban az úrvacsoráról tárgyaltak.

Az értekezleten elfogadott úrvacsorai tanításban kinyilvánították, hogy ők nem akarják az úrvacsorát megüresíteni és ragaszkodnak az Ágostai Hitvalláshoz és az 1551-es Szász hitvalláshoz.

Úgy érzem, hogy Nagyvárad reformációjában ez az az időpont, amiről még biztosan állítani lehet, hogy az itt tevékenykedő lelkészek még Luther és az Ágostai Hitvallás szellemében tevékenykedtek. Dévai Mátyásról, Ozorai Imréről, Köleséri Kristófról, Varkoch Tamásról, sőt munkássága első szakaszában Czeglédi Györgyről is bátran és teljes bizonyossággal mondható ki, hogy evangélikusok voltak mind hitvallási, mind evangéliumi értelemben. Luther tanait a felsorolt négy teológus személyesen Wittenbergben ismerte meg és hazajövet mind tudásukat, mind képességeiket felhasználva azon fáradoztak, hogy az evangéliumi igazságnak érvényt szerezzenek és Lutherhez hasonlóan a keresztyén egyházat újjászervezzék. Luther és Wittenberg hatása meghatározó módon befolyásolta tevékenységüket és képezte alapját Nagyvárad megreformálásának.

Az ezután következő évek már nem a reformáció tanainak elfogadásáról, hanem a felismert és immáron elfogadott Evangéliumi igazságokból következő feladatok megvalósításairól szólnak. Az evangélikusok által kiharcolt és vallásilag megtisztult városban immáron elkezdődhetett a hitbéli építkezés.

ARADI EGYHÁZMEGYE

UJJ JÁNOS

AZ ARADI REFORMÁTUS EGYHÁZ LÉTREJÖTTE

Hogy mennyire szomjazott Magyarország keleti része is a vallási reformokra, újításokra, bizonyítja az 1437-es bábolnai felkelés. A szocialista történetírás állításával ellentétben, az akkori erdélyi parasztság felkelése korántsem az osztályharc megnyilvánulása volt. A felkelést Lépes György erdélyi püspök rendelete váltotta ki, miszerint a papi tizedet csak újonnan vert (nagyobb értékű) pénzzel lehetett kiegyenlíteni. A parasztság az egyházi önkény ellen kelt fel.

Ugyanakkor a Husz János tanaiból fakadt cseh huszita mozgalom kisugárzása nyilvánvalóan érezhető volt Erdélyben is. A bűnbocsátó cédulák árulása felháborította elsősorban a parasztságot és a városok iparosait. A latinul nem tudó tömegek természetes, hogy az anyanyelvű egyház mellett foglaltak állást. Budai Nagy Antal parasztseregéből néhányan Jan Ziska harcosai voltak. A parasztmozgalom elfojtása csak elődázta a vallási reformok követelésének térhódítását Európa keleti régiójában is.

Luther Márton 1517-es színrelépését követő két évtizedben a reform már elterjedt Arad és Zaránd vármegyében is. Igaz, itt már Jean Calvin (Kálvin János) tanait hirdették. A tanok felkarolásában nagy szerepe volt a délvidék kapitányának, Petrovics Péternek. Az ő hívására érkezik erre a vidékre *Szegedi Kis István*. (Szeged, 1505–1572, Ráckeve). A paraszti származású reformátor Szegeden, Lippán és Gyulán tanult.

Lippa várkapitánya 1522 óta Petrovics Péter, míg a terület birtokosa a reformáció másik híve és támogatója, Brankovics György örgróf, II. Lajos király nevelője. Szegedi 25 éves kora körül tanult Lippán.

Minden jel arra mutat, hogy a jelentős erődítménnyel rendelkező Maros parti városban két középfokú iskola működött. A minorita gimnáziumról több az adat. Ennek élén, 25 éven keresztül (1526–1551) a Krakkóban tanult, művelt Lippay Ferenc állt. Tanítványai közé tartozott Szegedi Kis István. A feljegyzések szerint ő már ekkor magyar népdalok gyűjtésével foglalkozott, de szerette

a grammatikát és az irodalmat is. (Márki I. 464–465) Később alakult a városban a református alma mater, amelyről állítják, hogy 1530-tól egy évtizednél hosszabb időn keresztül működött. Valószínű, hogy Petrovics Péter volt a támogatója, ugyanis a Mohácsi csata után Brankovics többet nem tért vissza e vidékre, az iskola viszont Buda elestéig funkcionált. Amikor Szapolyai Petrovicsot Temesvár kapitányává nevezte ki, ő magával vitte új állomáshelyére a főiskolát is.

Gyula után Szegedi Kis István a bécsi, majd a krakkói egyetem hallgatója volt, 1543-ban (más forrás szerint 1544-ben) Luther vallási reformjait hamar elfogadó wittenbergi egyetemen szerzett teológiai doktorátust.

Hazatérte után Tasnádon kezdte tevékenységét, de Fráter György elüldözte saját birtokáról, ezért Petrovics Péter hívására a török által veszélyeztetett területre tette át tevékenységét. Az alföldön négy iskolában is oktatott: Gyulán, Lippán (négy éven keresztül), Temesváron és Békésen.

A gyulaiak tanárrá választották, és Márki Sándor szerint „Szívesen hallgatták magyarázatait, melyekben vezérfonalul Melancthon „Loci communes” /Nyilvános helyek/ című munkája szolgált.” (Márki Sándor. I. 465) Szegedi szinte az ország egész dél-keleti részén működött, a helvét reformációt hirdette. Mindössze egyetlen évet volt Gyulán, de közben több esetben átjött Pankotára téríteni és tanítani. Befolyása, karizmatikus lénye, kiváló szónoki tehetsége az egész Arad és Zaránd megyét a kálvinista hitre térítette. Kálvin lelkes híveivé vált a helyi magyar nemesség jó része is: a Magócsy, Ábrahámffy, Pathócsy, Massay, a tornyai szerb Jaksics család. Természetesen velük együtt jobbágyaik is. (Cuius egio, eius religio!) Különben Tornyán most is élnek Jaksicsok, ők görögkeleti hívők, a törökök elűzését követően kerültek ide. A 18. század legelejére a valaha virágzó mezőváros lakossága olyannyira lecsökkent, hogy csak 11 porta adózott a kamarának.

Rácz Károly gyoroki pap sok hibával, tévedésekkel megírt, mégis igen hasznos munkájában (*A Zaránd egyházmegye története. Arad, 1880, 6–15*) tizenöt olyan történelmi személyiséget mutat be, aki a reformáció mellé állt, azt támogatta. Közöttük volt az említettekén kívül Perény Péter zarándi birtokos, temesvári várkapitány, Battyáni Orbán, Izabella támogatója, Csáki Mihály, gyulafehérvári kanonok, Csáki Adorján, orvosdoktor, dobokai főesperes, Alsóeperjesi Patócsy Ferenc gyulai várkapitány, majd utódai a tisztségben Mágocsi Porkoláb Gáspár és Kányaföldi Kerecsényi László, Bebek György birtokos, Patócsy Boldizsár, zarándi főispán.

Temesvári tanárként (1548–1552) Szegedi ismét a lippaiakkal került kap-

csolatba. Lippán előzőleg valószínűleg a reformátor Dévai Bíró Mátyás (1500–1545) volt a pap. Meg kell említenünk egy másik, ugyanabban az időben tevékenykedő jelentős hittérítőt, Köleséry Kristófot is.

Csanádban, Torony (Tornya/Turnu) mezővárosban, 1549-ben először, a rákövetkező évben ismételten protestáns zsinatot tartottak. A település 1511-től a már említett protestáns szerb Jaksics család tulajdonában volt.

Bár jegyzőkönyvek nem maradtak fenn, az egyháztörténészek szerint az első zsinaton meghatározták a prédikátorok kötelezettségeit, erkölcsi profilját, ruházatát. A második zsinat a püspöki és esperesi vizitációkról hozott határozatot. A zsinat helyéről Rácz Károly fentebb említett munkájában egész sor települést elemzett lehetséges helyként a Felvidéktől egészen Temesvárig. Végül (akárcsak később kétkötetes, alaposan dokumentált megyei monográfiájában Márki Sándor) az akkori Csanád megyei Torony, ma az Arad megyéhez tartozó Tornya (Turnu) mezőváros mellett tette le voksát. Elsősorban azért, mert a valamikor 3000 lelket számláló település is egy ideig Petrovics Péter tulajdonát képezte. Másrészt azért, mert a Tiszántúlon központi, mindenki által megközelíthető helyen feküdt. A zsinat vezéralakja kétségtelenül Szegedi Kis István volt. Ezen a zsinaton különböztetik meg először a protestantizmusban a Luthert követő ágostaiakat a Kálvint követő helvétektől.

Nem mondható el, hogy a reformáció simán lezajlott e vidéken. Vallási villogások itt is voltak. Ismert tény, hogy Lipppa török általi elfoglalását követően a protestánsok aranyrejtegetésért beárulták ellenfelüket, a minorita iskolavezetőt Ulama török vezérnél. Az „árulkodást” Szegedi Ferenc minorita atya őt foga bánta. Az is ismert, hogy a reformáció terjedését saját birtokán megakadályozandó, Losonczy István (a későbbi temesvári hős kapitány) fegyveresen üzte ki a protestánsokat Pankotáról. A két eset csak példa, de hasonlóak Arad és Zaránd több településén megtörténtek.

Minden kétséget kizáróan 1567-ben a két vármegye szinte teljes lakossága helvét hitvallású református volt. Ekkor kezdtek el terjedni e vidéken is a Dávid Kis Ferenc tanai. Az alföldön Óváry Benedek volt az unitárius vallás legfőbb terjesztője. Kovách Géza ezt az időszakot nevezte a helyi vallástörténetben „unitárius intermezzonak”. Az unitárius tanok terjedését meggátolandó, Méliusz Péter, a református „debreceni pápa” személyesen jött Simándra egy hitvitára.

Miután híveinek egy része kihátrált mögüle, az unitárius egyház megalapítóját Déván bebörtönözték. Óváry viszont hű maradt hozzá. A megyében az

unitárius hit csak Óváry halála után kezdett visszaszorulni, 1600-ig valamennyi közösség visszatért a helvét hitre.

A kálvinista tanok elterjedéséről igen eltérőek a statisztikák. Igaz, a történét-írók többször kihagytak, máskor viszont hozzávettek területeket. Rácz Károly már említett munkájában 132 gyülekezetet sorol fel, de Márki és Kovách Géza szerint is, ez túlzás. Rácz hozzátett a listához olyan településeket is, amelyek a történelem folyamán már akkor eltűntek. Márki szerint az eklézsiák száma a két megyében 90-re tehető 1566-ban, de ő nem számolja bele a Marostól délre eső településeket, de Zaránd keleti részén Bélt és Halmágyot sem. Ezek közül 26 Zaránd megyei eklézsia papját név szerint is ismerjük. Körülbelül azonos eredményre, mintegy 60 gyülekezetre jutott a feketegyarmati pap, Kolozsváry István 1600 körül, valamint Debreceni Ember Pál 1728-ban. Ezek a gyülekezetek a később felszámolt Köleséri esperesség ellenőrzése alatt álltak.

Dr. Kovách Géza szerint a törökök végleges kiűzésekor, az itt éveken keresztül dúló háborúk eredményeként, Arad megyében mindössze hat református gyülekezet maradt meg, valamennyi a Körösök vidékén. Ezek: Ágya, Bélzerind, Erdőhegy, Feketegyarmat, Nagyzerind, Vadász. (Dr. Kovách Géza: *Egyházaink. A református egyház. Jelen, 1997. április 19.*)

A 18. és 19. századot a protestáns egyházak újjáéledésének mondják. A tavaly kiadott román nyelvű megyei monográfiában megjelent statisztika szerint 1776-ban 3846 protestáns lakott a megyében (az összlakosság 3,03%-a), míg 1828-ban már a megnövekedett számú megyei lakosság 8,33 %-a vallotta magát protestánsnak. (*Arad. Gazdaság és társadalom. 121–122.*)

Az a korszak viszont nem képezi e dolgozat témáját. A kálvinista egyház 18. századi elterjedéséről és az utána következő évekről Lakatos Ottó Arad története c. monográfiájában is összefoglalót olvashatunk. (*Arad története. II. 73–78.*)

IRODALOM

Arad. Economie și societate /Arad. Gazdaság és társadalom/. Coordonator Adrian Nițu. I–II. Arad, 2016. II. 121–122, 479–480.

Kovách Géza dr.: *Egyházaink. A református egyház. Jelen, 1997. április 19.*

Lakatos Ottó: *Arad története. I–III.* Arad, 1880.

Márki Sándor: *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. I–II.* Arad, I. 1892; II. 1895.

Rácz Károly: *A Zaránd egyházmegye története.* Arad, 1880.

TEMESVÁRI EGYHÁZMEGYE

SZEKERNYÉS JÁNOS

A PROTESTANTIZMUS KEZDETEI A TEMESKÖZBEN

Magyarországon a hitújítás kezdeti korszakában, a 16. század első felében, az Alsó Részek, a protestantizmus előretolt bástyájának számított. Dél-keleti irányban a Temesköz illetve a Kárpátok hegyláncának a Dunáig lenyúló íve képezte – nemcsak magyarországi, hanem európai viszonylatban is – azt a szélső határt, ameddig a Luther Márton (1483–1546) s a nyomába lépett reformátorok hitelvei, radikális eszméi termékeny talajra és kedvező visszhangra lelve eljutottak és igazából hatni tudtak. A tájegység földrajzi fekvése, a terjeszkedő Oszmán Birodalom sorozatos támadásainak tartósan kitett sajátos peremhelyzete, a közállapotait mélységesen fölkaparó és összekuszáló tragikus végkimenetelű történelmi események egyaránt kedveztek a reformáció gyors előretörésének a Maros és a Duna közén. A törökkel vívott évszázados ádáz küzdelemben, a mind közelebbről fenyegető riasztó veszedelemben Magyarország déli régióinak népe lelki segítségnek, szilárd belső támasznak érezte a Luther által megfogalmazott evangéliumi igazságokat. Temesvár hosszú időn át a magyarság törökellenes önvédelmi harcának legjelentősebb végváraként, rendíthetetlen erődítményeként szolgált. Miután az oszmán hódítók megvetették lábukat a Balkán-félszigeten a magyar királyok általában a legkiválóbb hadvezéreiket nevezték ki temesi ispánokká és temesvári várkapitányokká. Közülük Ozorai Pipo (~1368–1426), Rozgonyi István (?–~1440), Újlaki Miklós (1410–1477), Hunyadi János (~1407–1456), Szilágyi Mihály (~1400–1460), Kinizsi Pál (~1431–1494) és társaik a magyar história legendás hőseivé váltak. Hunyadi János 1456-ban az általa újjáépített és megerősített vár falai közül indult seregével Nándorfehérvárra ragyogó győzelmet aratni a szultán többszörös túlerőben levő serege felett, majd nemsokkal utána a harcosai közt kitört pestisjárvány áldozataként elhunyt a zimonyi táborban. Sorsdöntő, nemzetközi jelentőségű diadalával több évtizedre megakadályozta, lefékezte a török hódítók előrenyomulását Európa közepe felé. A pogány törökök elleni keresztes hadjáratból a hűbérurak és a főpapok ellen forduló parasztháborúvá

átváltozó lázadás megrázó záróepizódjának, a paraszthadak élére állt Dózsa György (1470–1514) mártírhalálának, tüzes koronás kivégzésének Temesvár volt a színtere. A bevehetetlen, mocsarak közt fekvő vár falai alatt mért elsőprő verességet a lázadókra felmentő seregével Szapolyai János (1487–1540), Magyarország nádora. Közeli rokona, legelszántabb, legbuzgóbb és megbízhatóbb híve – unokaöccse vagy testvére – a fiatal suraklini Petrovics Péter (1485–1557) taszította le lováról és fogta élve el a felkelők vezérét, Székely Dózsa Györgyöt. A kihegyezett karók, a tüzes trónus rettenetes, fölkkavaró látványa azonban mélyen beleivódott s elevenen élt a temesköziek tudatában és emlékezetében. A korszakkal foglalkozó történészek közül többen is azt vallják, hogy a Dózsa-féle parasztfelkelés ideológiai előkészítésében rendkívül fontos szerepet játszott az obszerváns ferences szerzetes Laskai Osvát (?1450–1511) mellett az ugyancsak a szalvatoriánus rendhez tartozó, a kései latin nyelvű kolostori irodalom európai hírű, nagy alakja, Temesvári Pelbárt (?1435–1504), a magyar középkor legjelentősebb író-prédikátora is, akinek – miként neve mutatja – a Temesköz katonai központjában ringott a bölcsője. Nyomtatásban is megjelent beszédekben mindkét prédikátor egyértelműen elítélte az uralkodó rétegek társadalmi és erkölcsi bűneit, s félreérthetetlenül az elnyomott tömegek mellett foglalt állást. Egyebek között annak a merész következtetésüknek is hangot mertek adni, hogy joggal tagadják meg a rossz elbánásban részesülő jobbágyok embertelen földesuraikkal szemben az engedelmességet és az adófizetést. A magyarság bűneiben jelölték meg a törökök szaporodó hadi sikereinek okát. Gondolatmenetükben, társadalmi és történelmi felfogásukban – formailag – bizonyos mértékig a reformáció pár évtizeddel később fellépő prédikátorait előlegezték. Temesvári Pelbárt nevét a „lappangó előreformációs tendencia” egyik legszámottevőbb képviselőjeként, legkiemelkedőbb alkotóegyéniségeként tartja számon az irodalom- és az egyetemes egyháztörténet. Középről sem véletlen, hogy a társadalmi és az országos gondokra és problémákra fölötte fogékony szalvatoriánusok adták a magyarországi reformáció első és legfontosabb prédikátorait, énekszerzőit és íróit. Temesvári és Laskai kemény és bátor társadalomkritikája a hajdani ferencesrendi Ozorai Imre (?1500/1510–1550), Dévai Bíró Mátyás (?1500–1545), Benczédi Székely István (?1500–?1563), Szkárosi Horváth András (?–?1549), Sztárai Mihály (?–?1575) és mások reformátori igehirdetésében valamivel pregnánsabb formában, korszerűbb értelmezésben ismételtlen újra megjelent.

Házassága révén – Corvin János (1473–1504) özvegyét, Frangepán Beatrixot (1480–1510) vette feleségül – a király rokonaként 1506-ban Magyarországra került Brandenburi György (1484–1543) örgróf, s így a Hunyadi család hatalmas vagyonának birtokába jutott, s az ország egyik legnagyobb földesurává vált. A Tisza, a Duna és a Maros közén is óriási javak felett rendelkező főúr már 1523-ban nyíltan Luther Márton tanainak követői és terjesztői közé tartozott. Habsburg Mária (1505–1558), a fiatal, művelt és szellemes királyné is rokonszenvezett bizonyos mértékig a protestantizmus, a vallásújítás eszméivel. A királyi udvarban nem annyira Luther, hanem inkább Rotterdami Erasmus (1466–1536) szelleme uralkodott és hódított. Egyházfenntartó kegyúrként Brandenburi György örgróf Torontál és Temes vármegyékben fekvő kiterjedt birtokain is jórészt az egyházreform törekvéseinek elkötelezett papokat alkalmazott, akik aztán a jobbágyságot és a városi polgárságot is megnyerték a protestantizmus ügyének. A Luther eszméi melletti határozott és nyílt kiállásáért Lorenzo Campeggio (~1474–1539) bíboros, aki 1524 végén pápai legátusként érkezett Budára, erőteljes fellépése, s kitartó közbenjárása eredményeként a nagy hatású Brandenburi György örgróftól az erasmista nézeteket valló, illetve lutheránussá vált udvaroncok egy részével együtt menesztették a királyi udvarból. Brandenburg-Ansbachba visszatérve is olyan eréllyel és következetességgel támogatta az egyház megreformálását, átalakítását, hogy nevéhez a „kegyes”, a „hitvalló”, a „hitbajnok” állandó jelzőket társították. 1525-ben személyesen felkereste Luther Mártont Wittenbergben, hogy „tőle a reformáció dolgában oktatást nyerjen, s ez időtől kezdve nem csak maga lett határozott híve a reformációnak, hanem terjesztette és védelmezte is azt”, s „az uralma alatti tartományokban keresztülvitte és megszilárdította”. Az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésen V. Károly (1500–1558) német-római császár előtt habozás nélkül kijelentette, hogy inkább engedi levágnia a fejét, mintsem hogy Istent és az ő evangéliumát megtagadja. A legmagasabb udvari körökhöz tartozó főúr, Brandenburi György örgróf példáját több temesközi nagybirtokos főnemesi família követte. Az egyházszervezeti reform korai időszakában a Marostól délre elterülő régióban a Patócsy, a Csáki, a Jaksics, a Mágócsi, a Nadányi és a Massai családok tagjai voltak a hitújítás legbuzgóbb hívei, támogatói és terjesztői. Hathatósan előmozdították a lutheri eszmék dél-magyarországi meggyökeresedését és térhódítását a tájegység egyik legrégebbi földbirtokos nemzetsége, a Telegdyek is. Különösen a fegyverforgatásban jeleskedő, a csatatereken érdemeket szerző Telegdy Miklós (1535–1586)

tűnt ki az új hittételek és vallásgyakorlat pártolásában, fölkarolásában és propagálásában.

A Temesközbe már 1526-ot megelőzően is különféle csatornákon feltartóztathatatlan erővel szivárogtak s hatoltak be a wittenbergi eszmék. A Luther Márton ellen kiadott pápai bullát Szatmári György (1457–1524) esztergomi érsek utasítására 1521-ben a Csanád egyházmegyéhez tartozó Temesköz templomaiban is kihirdették. A köznemesek nemzeti pártja befolyása alatt álló országgyűlések nagyon kemény törvényekkel igyekeztek megakadályozni, visszaszorítani a hitújítás terjedését. A Budára összehívott rendi országgyűlésen 1523. április 24-én elfogadott 54. törvénycikkely drasztikus szigorral leszögezte, hogy „a király, mint katolikus uralkodó, valamennyi lutheránust, úgyszintén pártfogóikat és párthíveiket, mint nyilvános eretnekeket és a szentséges Szűz Mária ellenségeit fejtétellel és jószágvesztéssel büntesse”. Az 1524-es pesti valamint az 1525-os rákosi országgyűlések máglyahalálra súlyosbították az „eretnekek” büntetését. Kérlelhetetlen szigorral rendelkezett a rendek hírhedtté vált „lutherani omnes...libere capiantur et comburantur” határozata, amely tételesen kimondta, hogy „minden lutheránust ki kell irtani az országból és nemcsak egyházi, de világi személyeket is, bárhol találják, szabadon fogják el és égessék meg őket”. Szerencsére a Rákoson 1525. május 7-én tartott országgyűlésen hozott drasztikus határozatot II. Lajos (1506–1526) király nem szentesítette, s a rákövetkező évben teljesen vissza is vonta.

A Temesköz sorsát is megpecsételte, évszázadokra szólóan tragikusan elkomorította a törökök 1526. augusztus 29-i megsemmisítő győzelme a magyar hadak felett a mohácsi csatamezőn. A 27.000 fős magyar sereget valósággal szétmorzsolta a 200.000 harcost felvonultató oszmán túlerő. Temes vármegye bandériumát és csekély létszámú zsoldos csapatát Perényi Péter (~1502–1548) főispán, – aki pár esztendő múltán a protestantizmus magyarországi térhódításának egyik legtekintélyesebb, legkitartóbb s legbökezübb patrónusává és támogatójává lépett elő –, a nem a legszerencsésebben megválasztott mohácsi csataterén kialakított hadrend balszárnyán állította fel. A temesi ispán, Perényi Péter koronaőr azon kevesek sorába tartozott, akik élve menekültek meg a töméntelen áldozatot követelő vérfürdőből, a temesi bandérium vitézei azonban, a történészek feltételezése szerint, szinte egytől egyik életüket vesztették. Röpké másfél óra alatt elenyészett, végzetesen összeomlott a középkori Magyarország. A koronás király, II. Lajos mellett főpapok – köztük Csaholyi Ferenc (1496–1526) csanádi római katolikus püspök, Tomori

Pál (1475–1526) kalocsai és Szalkai László (1475–1526) egri érsek – 28 világi zászlós úr, 500 főnemes és mintegy 22.000 közvitéz életét oltották ki a szpáhik és a janicsárok gyilkos fegyverei. S míg a magyar haderő elvérzett az I. Szulejmán (1494–1566) szultán vezette oszmán túlerővel vívott egyenlőtlen küzdelemben, a hatalmi törekvéseiben mélységesen megsértett és megalázott főúr, Szapolyai János, az erdélyi vajda, 40.000 emberével 1526. augusztus 20-án még Temesvár falai alatt táborozott, míg a történelmi gyásznapon, Szegeden várakozott, ahonnan a csatavesztés hírére tokaji birtokára vonult. Mohács után az ország legütőképesebb katonai erejével Szapolyai János rendelkezett, aki a csatában fiatalon elesett király helyére nemzeti király megválasztását követelő nemesi mozgalom élére állott. A tájegység legkiválóbb uraival együtt a Szapolyai-párt oldalára állott kezdetben Temes vármegye főispánja, Perényi Péter is, aki kiterjedt birtokokkal rendelkezett a Bánságban és Magyarország észak-keleti vármegyéiben. Egyébként Perényi Péter mostohája, Kanizsai Dorottya (1490–1532 után) temettette el saját költségén, a mohácsi csatatéren maradt halottakat.

Szapolyai János 1526. november 10-én, a székesfehérvári országgyűlésen királlyá választotta magát, a következő napon mindjárt a koronázásra is sor került. A kemény kézzel uralkodó I. János király megkísérelte a magyar állam talpraállítását, szétzilált politikai és társadalmi életének felélesztését, újrendezését. Erős akarattal és szigorral uralkodott. Kétségbevonhatatlan belpolitikai sikereit azonban mindegyre beárnyékolták a külpolitikai kudarcok, nyílt vagy leplezett ellenakciók. A magyar trónra egy 1515-ben kötött dinasztikus egyezség értelmében igényt tartott ugyanis Habsburg Ferdinánd (1503–1564), Ausztria főhercege, a mohácsi csatamezőn odaveszett II. Lajos sógora és V. Károly német-római császár öccse is. Személye bizonyos fokig a Német Birodalomtól a török ellen remélhető segítséget jelképezte. Az ország kettészakadt. A királyi trónért folytatott küzdelem ádáz belháborút támasztott Magyarországon, amely teljes anarchiát fakasztva váltakozó intenzitással és sikerrel, több évtizeden át tartott. Zűrzavaros időszak köszöntött a Temesközre is. Habár az ellenkirályok egymással való összecsapásai nem érintették közvetlenül Temes vármegye területét, az ország peremén fekvő tájegység szüntelenül ki volt téve a portyázó török csapatok zaklatásainak, rajtaütéseinek.

Erdélyi vajdává a székesfehérvári országgyűlésen a hatalmaskodó, nyughatatlan, nagyra törő koronaórt, Perényi Pétert választották, helyébe pedig az ingatag karakterűnek mondott Török Bálintot (1502–1550), az ország

egyik leghatalmasabb főurat és legnagyobb birtokosát nevezték ki temesi ispánnak és temesvári várkapitánynak, aki ugyancsak a hitújítás élvonalbeli magyarországi istápolói és támogatói közé tartozott. Pár évvel később az általa birtokolt városok közül Pápa és Debrecen a reformáció fontos fészkeivé váltak, feleségét, Pemfflinger Katát (?–1551) – Pemfflinger Márk (?–1537) budai bíró és szász comes lányát – pedig a hitújítás melletti harcos kiállása miatt egyenesen „Leona Lutheriana” (lutheránus nőstényoroszlán) néven emlegették a kortársak. Házaikban megfordultak az új hit magvetői, megbuzgóbb terjesztői is. A nagyhírű Méliusz Juhász Pétert (1532–1572), Szegedi Kiss István (1505–1572) tanítványát, ragaszkodó tisztelet fűzte patrónusához, Török Bálinthoz, aki 1541-ben Buda bevételkor a hódítók fogságába esett, s egyik főtámaszát veszítette el benne a reformáció. A konstantinápolyi Héttoronyban raboskodott, de fogságában is hűségesen ragaszkodott a hitújítás elfogadott elveihez. Rabtársával, Majláth Istvánnal (?–1550) együtt „naponként oly szellemű elmélkedéseket hallgatott, s 1546-ban nejéhez írt levelében ezt kérve kéri, hogy engedje meg a birtokain levő egyházak reformálását”. Az oszmánok szolgálatába szegődött rab, a kétes megbízatásokra vállalkozott Szarka Picu Ferenc, a korábbi szegedi pap működött prédikátorként Konstantinápolyban. Török Bálint szigetvári udvarában nevelkedett – sokak feltételezése szerint – Tinódi Lantos Sebestyén (~1510–1556), a tudósító ének első és legnagyobb magyar művelője, aki az 1552-ben kibontakozó nagy oszmán offenzíva minden jelentősebb eseményét megörökítve *Az vég Temesvárban Losonczy István haláláról* című históriás énekében a Délvidék legjelentősebb erődítményének elestéről is beszámolt. Debrecenben Török Bálintné Pemfflinger Katalin volt a református vallás meghonosítója behozván a „civis városba” Méliusz Juhász Pétert, a hajdúsági kálvinisták későbbi első püspökét.

A Temesközben a vallási megújulás főúri pártfogói közé zárkózott fel Csáki Ferenc, Katalin és László is. A magyar reformáció egyik legbuzgóbb pártfogója kétségtelenül a Szapolyai János által országos főkapitánnyá előléptetett, majd 1527-ben I. Ferdinánd pártjára átállt, a Maros és a Duna közén is nagy befolyással és hatalmas birtokokkal rendelkező gátlástalan, kétkulacsos politikus, Perényi Péter volt, aki messzemenően és nagylelkűen támogatta a reformáció tanait hirdető prédikátorokat, tollforgatókat, zsoldárszerzőket, bibliafordítókat és iskolamestereket. Perényi Péter kiterjedt birtokain a reformáció kezdeti korszakának számos kiváló igehirdetője és tanítója kapott biztonságos munkateret. Perényi az uradalmihoz tartozó

településeken több protestáns iskolát alapított. Hathatós anyagi támogatásával kerültek kinyomtatásra 1536-ban Krakkóban Gálszécsi István (?–~1550) *Kegyes énekekrül és keresztyéni hitrül rövid könyvecske* című zsoltárkönyve valamint 1538-ban Benczédi Székely István (1505–1565) „Az magyarul olvasó gyermekeknek” szánt iskolai segédkönyve.

Sárospatakon Perényi Péter, az Szapolyai Jánostól és I. Ferdinándtól is a várra és tartozékaira adománylevelet szerzett főúr, szolgálatában állt Sztárai Mihály (?–1575), aki ferencrendi szerzetesből vált Luther követőjévé, s aki eredményes egyházszervezői és térítői, valamint sokoldalú irodalmi munkássága mellett egykori rendfőnökével, az ugyancsak lutheránussá lett Kopácsi Istvánnal (?–~1562) karöltve megszervezte a később nagy hírűvé vált református iskolát. Perényi pártfogását élvezte a „magyar Luther”-ként emlegetett nagy hatású reformátor, Dévai Bíró Mátyás (~1500–1645) is, aki 1539–40-ben a magasrangú várúr udvari papjaként szolgált, s aki 1538-ban ugyancsak Krakkóban jelentette meg legnevezetesebb munkáját, az *Orthographia Ungarica, azaz igaz írás módjáról való tudomány* című tankönyvét. Némely helytörténészek szerint a hányatott sorsú, sok üldöztetésnek kitett Dévai Bíró Mátyás rövid ideig a Temesközben is működött volna. Azonban erre vonatkozóan nem tárt fel ezidáig biztos, megingathatatlan adatokat a történelemkutatás. Patrónusával, a magas állami méltóságokat viselő főnemessel azért különbözött össze, mert szóvá tette Perényi politikai és vallásos magatartásának következetlenségeit, „pártváltoztatását”, kétszeri átállását Szapolyai híveinek köréből I. Ferdinánd oldalára, majd vissza, megrögzött eréklyekultuszát és az ostya úrvacsorán kívüli tiszteletét.

Nagy zűrzavar, mérhetetlen káosz uralkodott a 16. század első felében a két, majd Buda 1541-es török kézre kerülése, elfoglalása után három részre szakadt országban. Az elhúzódott polgárháború, a két ellenkirály ádáz küzdelme Magyarország birtoklásáért megosztotta, egymással szembenálló táborokba tagolta a Temesköz nemességét is. A helyzet ziláltságát, az erkölcsi értékrend megrendülését, s elfajulását jelzi többek között az erőviszonyok forgandósága, a személyes politikai és anyagi érdekek függvényében végrehajtott elvtelen pártváltoztatások, ismételt köpönyegcserék gyakorisága a Marostól délre fekvő területeken is. Midőn egyik párt sem volt képes orvosolni az ország bajait, s még csak halvány reménysugarát sem tudta felvillantani a javulásnak, a kétkulacssóság, a tévelygés, a következetlenség, a megbízhatatlanság egyáltalán nem minősült főbenjáró véteknek az arisztokrácia körében. A Dél-

Magyarországon nagy befolyással bíró főurak – köztük Perényi Péter és Török Bálint is – hol János király, hol Ferdinánd szolgálatába szegődtek. Vallási téren azonban, – mégha kezdetben tétovázón, hosszabb-rövidebb megingásokkal, elbizonytalanodásokkal és visszalépésekkel is – Perényi Péter is, Török Bálint is a wittenbergi eszmék, a hitújítás kitartó és céltudatos elkötelezettjének, támogatójának és gerjesztőjének bizonyult. Az I. Ferdinánd parancsából 1542-ben elfogott Perényi Péter, akit ítélet nélkül tartottak fogva éveken át Bécs, majd Bécsújhely börtönében, fogsága idején, a köszvénytől gyötörtén, amikor „a betegségek és a bánat már szinte teljességgel felőrölték”, összegyűjtötte az Ó- és Újszövetség párhuzamos történeteit, amelyekhez egy olasz festővel illusztrációkat is készíttetett. Fogsága időszakában és elhunytát követően második felesége, Ormosdi Székely Klára asszony pártfogolta a reformációt.

Az I. Ferdinánd és János király képviselői által Nagyváradon 1538. február 24-én aláírt béke értelmében, mind a két uralkodó megtarthatta magyar királyi címét, és megőrizte az ország általa birtokolt területeit. Szapolyai ellenben kötelezte magát, hogy halála után az ország keleti része is Ferdinándot fogja elismerni királyának, s ha neki közben örököse születnék, az megelégszik a számára a Szepességben kialakítandó új „hercegséggel”. Közös nádort választanak az ország egésze számára, a többi hivatalokat és főrangú méltóságokat mindegyik király tetszése és belátása szerint tölti be, illetve adományozza az általa birtokolt területen. Az egyezség nyomán a törökök által még meg nem hódított dél-keleti vármegyék Szapolyai János jogára alá kerültek. Miután a Velencében született Lodovico Gritti (1480–1534), Magyarország kormányzója és Dóczy János Temes, vármegyei főnemes, főkincstartó, alnádor 1534. augusztus 11-én Erdélyben meggyilkoltatták a nagy népszerűsége szert tett Czibak Imre (?–1534) temesi főispánt, s temesvári főkapitányt, a váradi püspökség javainak haszonélvezőjét, a János királlyal atyafias rokonságban álló Petrovics Péter vette át a Temesköz kormányzását. A két cselszövő felbujtót a Czibak Imre meggyilkolása miatt felkelt erdélyi nemesek követelésére és nyomására Májláth István (~–1550) fővezér, erdélyi vajda Medgyesen 1534. szeptember 29-én lefejeztette. Az országos ügyekben is tevékeny szerepet vállaló Petrovics Péter a Szapolyai-ház rendíthetetlen hívének bizonyult. János király 1540. július 22-én Szászsebesen bekövetkezett halála előtt Fráter György (1482–1551) váradi püspököt, királyi kincstartót, Török Bálintot és Petrovics Péter temesvári várkapitányt nevezte ki kiskorú fia, a csecsemő János Zsigmond (1540–1571) gyámjául, azzal a meghagyással, hogy a temesi gróf az 1540.

július 7-én született gyermek törvényes családi örökségét is megvédelmezze. Az elhunyt király viasszal bevont holttestét Lippát és Temesvárt érintve szállították Székesfehérvárra, maradéktalanul teljesítvén Szapolyai János végakarátát. A király tetemét három napig Petrovics Péter és Fráter György szállásán, a Hunyadi János építette temesvári várkastély kápolnájában állították közszemlére, miközben a város templomaiban gyászistentiszteleteket celebráltak. Feltételezhetően protestáns rítusú szertartásokat, könyörgéseket is tartottak, mivel a temesi főispán korán elkötelezte magát az egyházreform törekvéseinek és elveinek. Petrovics Péter a temesi bandériumok és zsoldoscsapatok 5–6 ezer fős seregével Szegeden át Budára, s onnan Székesfehérvárra kísérte a holt király koporsóját. A szeptember végén lezajlott temetés után került sor az utód, János Zsigmond keresztelésére. A csecsemőt Fráter György és Petrovics Péter tartotta keresztvíz alá. A fegyverek árnyékában a Rákos mezején megtartott országgyűlésen a rendek a kisdedet „közakarattal” királlyá választották, azzal a kikötéssel, hogy nagykorúsága eléréséig Izabella királyné kormányozza gyámházaival – Utyesenovics Martinuzzi György baráttal és Petrovics Péterrel – együtt az országot.

A terjeszkedő törökök 1541. augusztus 28-án cselled elfoglalták Budát. Az ország meghódított területét a Tiszaig török tartománnyá nyilvánították. A királynét arra kötelezték, hogy fiával és az udvarral Lippára költözzön, ahonnan Erdélyen, a Temesközön és a Tiszán túli részeken uralkodjon, évente Szent Mihály-napi adóként 10.000 aranyat fizetve a portának. Szulejmán (1494–1566) szultán Jagello Izabella (1519–1559) királynénak adományozta – úgymond – Lippát, Solymost, Lugost és Karánsebest, míg „Petrovics pedig, kinek a hadi dologra kell vigyáznia, bírja Temesvárt szandzsákságul”. A szultán kegyéből Petrovics Temesvár és vidékének királyi helytartójává vált. A Marostól délre fekvő vármegyék a komor, rendkívül zavaros történelmi időszakban főképp Petrovics Péter szavára hallgattak. A szent koronát is magával vive Izabella királyné a horvát-olasz származású Fráter Györggyel, a szerb eredetű Petrovics Péterrel és a kormány tagjaival 1541. szeptember 18-án érkezett meg „sok félelem és baj között” Lippa várába, ahol aztán nyolc hónapot töltött.

A két helytartó – Fráter György és Petrovics Péter – a rendek által megválasztott, s a törökök által elismert királyfi kijelölt gyámjai, egyáltalán nem rokonszenveztek egymással, örökösen feszült és ellenséges viszony állott fenn közöttük. Gyanakvó éberséggel figyelték, tartották szemmel egymás tetteit, politikai vállalkozásait, alkalmanként a nyílt ellenségeskedéstől, a fegyveres

összecsapásoktól sem riadtak vissza. János király rokonaként Petrovics Péter temesi főispán több mint egy évtizeden át töretlenül kitartott Izabella, s a felcseperedő királyfi személye és ügye mellett. Tanácsára hívta össze a királyné 1550-ben az erdélyi országgyűlést, amelyen György barát kétszínűségét, s Ferdinánddal való összejátszását nyilvánosan leleplezte. Habár legendás ékesszólásával Fráter Györgynek sikerült lecsendesítenie a rendeket, s a 10.000 forintnyi adónak a portára küldésével a szultán haragját is valamelyest enyhíteni tudta, a törökök nyomására és szorgalmazására az erdélyi főurak megfosztották a barátot kincstartói állásától, s Petrovics Péter temesvári főkapitányt nevezték ki helyébe. Bizalmukkal a rendek a temesi főispán hűségét kívánták elismerni és jutalmazni. Új állásában Petrovics Péter minden erőfeszítését arra összpontosította, hogy kiszabadítsa az ország keleti felét a mindenható Fráter György kezéből. Fegyver alá szólítva Temesvár, Lugos és Karánsebes román és szerb jobbágyait. Petrovics Péter megszállta György barát alvinci kastélyát, majd pedig seregeit Cserepovics Miklós hadnagy vezényletével a Ferdinánd birtokában levő Csanád várának elfoglalására indította, amelynek Martinuzzi sógora és egyik leghűségesebb embere, Perusics Gáspár volt a parancsnoka. A szorongatott, több ostromot is visszavert várvédők megsegítésére Fráter György Varkocs Tamást (?–1576), váradi várkapitányt és bihari főispánt küldte, aki 1550 októberének végén szétverte az ostromlók seregét, majd elfoglalta Egrest, Csályát, Nagylakot és Oroszlámot – Petrovics birtokait –, s egész Temesvárig felprédálta és elpusztította a temesi főispán tulajdonát képező kastélyokat és uradalmakat. Gyermekek- és ifjúkorában egyébként Varkocs Tamás Perényi Péter környezetében nevelkedett, s a főúr udvarában került az 1530-as években közelebbi kapcsolatba a reformációval, amelynek később buzgó hívévé szegődött. Egri várkapitánysága idején, 1544-ben támogatásával léptek fel a hitújítók Gyöngyösön és Heves megyében Fráter György 1551 koratavasán zsoldos csapatokat küldött Petrovics kiterjedt temesközi jószágainak feldúlására, sanyargatására. Petrovics Erdélybe betörni szándékozó hadait a csanádi őrség szétugrasztotta, visszafordulásra kényszerítette. Haragjában a temesi gróf 1551 májusának végén Csanád elfoglalására indult. Szentpéterig nyomult előre, ahol letáborozott. Az ország egyesítésén fáradozó püspök-helytartónak ügyes manőverezéssel sikerült elérnie, hogy a kétségbeesett királyné 1551. június 19-én aláírja önmaga és fia lemondását a magyar királyi címről. A Kolozsvárra összehívott országgyűlés I. Ferdinándot ismerte el az ország keleti része uralkodójaként is. A békekötést követően, amelynek feltételeiben

a temesi főispán is belenyugodott, Petrovics átadta Ferdinánd biztosainak délvidéki birtokait: Temesvárt, Becsét, Becskereket, Lippát, Solymost, Lugost és Karánsebest. Kárpótlásként a munkácsi uradalmat kapta. Lippát Báthori András (?–1566), Lugost a spanyol Bernardo Villela de Aldana (?–1562), Karánsebest Serédy György (?–1557) szállta meg seregeivel, míg Temesvár az újonnan kinevezett temesi főispán, Losonczy István (?–1552), parancsnoksága alá került. Mikor királyi biztосként Báthori András tárnokmester Temesvárra érkezett, Petrovics Péter a vár kulcsainak átadásakor kijelentette, hogy csatlósa lesz s lovait naponta lekeféli annak, aki a várat és környékét három esztendőnél tovább képes lesz megvédelmezni a töröktől. A hatalomváltozásról, a politikai fejleményekről Petrovics tájékoztatta a portát, ellenlábasa, György barát pedig arról igyekezett meggyőzni a törököket, hogy egyedül a temesi főispán követett el árulást, elvégre csak az ő váraiba került királyi őrség. A szerbnek született Szokollu Mehmed (1505–1579) ruméliai beglerbég vezette oszmán hadak a kölcsönös vádaskodásokkal és áskálódásokkal nem sokat törődve haladéktalanul elfoglalták Becsét, Becskereket, Csanádot és Lippát, s 1551 októberének második felében Temesvárt is ostromolni kezdték.

A mohácsi csatavesztés, Buda eleste, a kettős királyválasztás valamint az országnak két, majd három részre tagolódása több vonatkozásban is elősegítette a reformáció terjedését a magyarság soraiban. A súlyos következményekkel járó „nemzeti katasztrófák” egyrészt kedvező külső körülményeket teremtettek a hitújítás eszméinek szétáradására, másrészt jelentős mértékben táplálták és fejlesztették a népben a belső, lelki készséget a reformáció befogadására. A két királyt sokkal égetőbb teendők kötötték le, mint a megingott vallási egység helyreállítása. Mivel párthíveik gyarapítása, a nagytekintélyű és vagyonú főurak megnyerése volt a legfőbb gondjuk, mindkét király diszkréten elnézte, ha a főnemesek némelyike a hitújítás hívévé és támogatójává szegődött. A hódító törökök által állandó fenyegetettségben tartott országban inség, szorongató félelem és bizonytalanság uralkodott, amely a köznemeseket, a városi polgárokat és a jobbágyokat egyaránt sújtotta. Az ország siralmas helyzete, a folyamatosan romló életkörülmények gyökeres fordulatot idéztek elő a magyarság lelki világában. Az új hit terjesztői, a buzgó prédikátorok kérlelhetetlen szókimondással, a megcáfolhatatlan tények előszámlálásával bélyegezték meg a társadalmat mételyező bűnöket. Némelykor még nagyhatalmú pártfogóikat, az őket támogató főurakat sem kímélték. „Szigorú erkölcsi felfogásuk és feddhetetlen élet példájuk éles ellentétben állott a régi

egyház papjainak romlottságával. Az ő ajkukon *volt* igazsága és ereje mind a feddésnek, mind a vigasztalásnak – jellemezte tevékenységüket Révész Imre (1889–1967). – Volt pedig annál inkább, mert a *nép nyelvén* szólták az Igét. A legegyszerűbb magyar ember is megérezte annak a nagy jelentőségét, hogy Isten vele most a saját nyelvén beszél s érthető módon, *személyre szólóan* közli üdvöztető akaratát”.

Az egyházreform kitartó támogatása, a protestantizmus ügyének hatékony előmozdítás és fölkarolása terén Perényi Péter magvetői örökségét a Délvidéken az ország keleti felének legbefolyásosabb főura, Petrovics Péter teljesítette ki, tetőzte be. Már 1531-től, lippai várparancsnokká történt kinevezése esztendejétől kezdve testestől-lelkestől a megújított hit követőjévé és terjesztőjévé szegődött. Heves vérmérsékletének engedve némelykor drasztikus, erőszakos eszközökhöz is folyamodott az új vallás elfogadtatásában. Lippán és környékén a kezdeti években olyan vehemenciával és féktelen megszállottsággal szerzett érvényt a reformáció törekvéseinek és tanainak, hogy az áttérni vonakodó katolikus papokat – állítólag – „megfosztotta javaiktól, tüzes vassal bélyeget sütetett az arcukra s fejük bőrét a tonzúra helyén lenyúzatta”. Prédikátorainak saját kezűleg is segített az elfoglalt templomok oltárainak lebontásában, szétverésében.

A korszak bevett szokása szerint kegyetlenséggel torolta meg azokat az erőszakos intézkedéseket, amelyekkel Martinuzzi Györgynagyváradai és Statitelo János (?–1542) gyulafehérvári püspökök megkísérelték megakadályozni a reformáció terjedését a Szapolyai fennhatósága alá tartozó ország részben. Miután 1541 végén Dél-Magyarország kormányzójává léptették elő, Petrovics még átfogóbb és eredményesebb tevékenységet fejtett és bontakoztatott ki a lutheri eszmék terjesztése érdekében. Magyarország egyetlen területén, a Petrovics Péter hatalma alatt levő részekben – a temesvári és a lippai vártartományban – élhetett, terjedhetett és szervezkedhetett zavartalanul a protestantizmus. A szerb származású Petrovics Péter „minden befolyását felhasználta a reformáció terjesztésére és megszilárdítására”. A jezsuita Lakatos István (1620/1625–1706), csikozmási római katolikus plébános írta, latin nyelven 1702-ben kiadott *Siculia delineata et descripta accuratius quam hactenus: nunc ad lucem data dedicataque* (Az eddignél nagyobb pontossággal lerajzolt és leírt Székelyföld...) címen kiadott művében Petrovics Péter hitfelekezeti pályáivéről: „Ő előbb katolikus volt, de később lutheránus, majd kálvinista s végül ariánus, vagyis unitárius lett.” Az ugyancsak a protestantizmus eszméiért

lelkesülő Jaksics család, a Lipcsében tanult Jaksics János (?–+1543) halálával fiú-ágon magvaszakadván, 1543-ban Petrovics Péter lefoglalta a nemes família a koronára szállott nagylaki uradalmát, s a Maros jobb és bal oldalán fekvő településeken buzgón népszerűsítette a reformált hitet. Arad vármegyében, a 16. század közepén immár hatvan református templomot tartottak számon. A Temesköz korlátlan ura, Petrovics Péter, hatalmas birtokai kegyuraként az új hit oldalára állította a Marostól délre elterülő régió falvainak s városainak döntő hányadát is. A vármegye katonai, közigazgatási és szellemi központjában, Temesvárott a 16. század derekán, – miként azt Szentkláray Jenő (1843–1925), a Béga-parti város és a Bánság jeles történetírója megállapította –, immár szilárd bázisra támaszkodott és épített a főuraktól támogatott reformáció, amely az 1540-es évek elejétől egyre diadalmasabban tört előre. Az új hit, – amely Erdélyből meg a Szepességből hatolt be a Temesközbe, s amellyel az erdélyi hadjáratok során ismerkedett meg behatóbban a délvidéki katonaság –, rendkívül fogékony hajlékra és biztonságos melegágyra lelt a tájegység legfőbb erődítményében. A Hunyadi-kastély kápolnájában Petrovics udvari papja, Siklósi Mihály – aki korábban Sátoraljaújhelyen volt katolikus plébános –, tartott rendszeresen protestáns istentiszteleteket.

A protestánsok buzgó pártfogójának, akit a „legelső kálvinista főúrként” tartanak számon az egyháztörténészek, udvari lelkésze, Siklósi Mihály, – akinek egy a LIII. zsoltárból ihletődött éneke megőrződött Gönczy György énekeskönyvében –, példás céltudatossággal hirdette és terjesztette a reformáció tanait, „az igaz evangyéliomi tudományt” Temesváron és környékén. A Temesköz szívében tartózkodott 1549-ben Petrovics Péter orvosa, az olasz Francesco Stancaro (1501–1574) is, aki a Szentháromság-tagadók kiemelkedő alakjává vált Dél-Magyarországon, Erdélyben, majd 1558-tól Lengyelországban, ahol héber nyelvet tanított a krakkói egyetemen. A hazájából „eretnek nézetei” miatt emigrálni kényszerült orvos-teológus formailag Krisztus istenségét védte, de alapjában a szentháromság gyökereit támadta, kérdőjelezte meg. Nézetei szerint Krisztus csak emberi természete szerint lehet közvetítő. A könyörgés ténye pedig felfogása és állítása szerint nem egyeztethető össze az isteni természettel. „A zwinglianus christológiával valamennyire rokon tanítása – Stancarónak – némi részben a helvét iránynak törögette az útját.» Francisco Stancaro egyik leveléből tudjuk: Petrovics Péter Temesvárott felsőbb iskolát akart létesíteni. Komolyan tervbe vette, hogy egyetemi rangú tanintézetet alapítson az Alsó Részek központjában. Más települések és tájegységek gyakorlatához igazodva

Temesvárott is a vár szívében emelkedő Szent György-templomot valamint a Nagy-Palánk városrészben épült Szent Katalin-templomot valószínűleg felváltva használták a hitújítók és a római katolikusok. A reformáció korai szakaszában különben sem beszélhetünk még éles és tudatos felekezeti elkülönülésről: a szertartásokban is erősen keveredtek a régi és az új elemek, sűrűn vegyültek a római, a wittenbergi illetve genfi rítus szerinti vallási gyakorlat mozzanatai. A temesi főispán, Petrovics Péter szervezte meg a szászokét követően a második evangélikus egyházmegyét Magyarországon. Az 1549-ben, majd 1550-ben Toronyban, a Jaksicsok ősi birtokán, összeült zsinaton Temesvár, Arad, Makó és Szeged reformált hitű papjai jelentek meg.

Az egykori Csanád egyházmegye területén létrejött gyülekezetek egyházkerületté szerveződtek, tisztázták és rögzítették az egyházi igazgatás rendjét, s egyúttal – a szászokat megelőzve – szuperintendenst is választottak Gönczi Máté személyében, akit „az evangélium szerint megreformált egyház első magyar püspökeként” tart számon az egyháztörténet. Az első általános zsinaton 13 cikkelyből álló statútumot fogadtak el: a „*De officis, de moribus et habitu Ministrorum*” a lelkészek tisztét, életvitelét, erkölcsét, viseletét illetve ruházatát szabályozta. A második zsinaton a püspök hivatali hatáskörét körvonalazták és rögzítették. Többek között a főpap feladatául rótták az egyházak rendszeres látogatását, 19 pontban határozva meg a vizitációk lefolytatásának követendő szempontjait és kronológikus sorrendjét. A két zsinat végzései különben elvesztek, feltételezhetően az ismétlődő törökdúlások következtében kallódtak el, vagy semmisültek meg. A Toronyban hozott és elfogadott végzésekre Geleji Katona István (1589–1649), Pósházi János (?–1686), Tolnai F. István (1630–1690) és Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) utalt egyháztudományi írásaiban. Torony mezőváros Arad és Makó között feküdt, a koraközépkorban város hely és római katolikus esperesi székhely volt, amely azonban 1561 után megsemmisült, teljesen elenyészett. Egyes történészek szerint, a településtől kölcsönözte és kapta a nevét a hajdani Torontál megye.

A Délvidékre, amelynek közel 30000 km²-es területén 30 vár, 22 város és 900 falu volt, a 15. század második felében, Mátyás király (1443–1490) uralkodása idején 1200 rác harcossal betelepült Jaksicsok, eredetileg szerb ortodoxok lehettek, akik gyorsan meggazdagodtak, kiterjedt uradalmakra tettek szert, ugyanakkor a huszitizmus elkötelezett híveivé váltak. Kitarítottak a kelyhesek mozgalma és hitelvei mellett a protestantizmus megjelenéséig, térnyeréséig. A vagyonos família tagjai, „különösen pedig Jaksics Péterné, Anna,

majd utána azonos nevű lánya az új hit nagy pártfogói lettek”. Weszprémi István (1723–1799), Debrecen tudós orvosa említette Bécsben 1798-ben *Pannoniae luctus* címen kiadott könyvében, hogy Jaksics Péter (?–+1518) özvegye, Jaksics Anna, külföldről, Nyugat-Európából hívott be teológusokat, hogy az evangélikus tant hirdessék és magyarázzák, főképp a Körösök és a Maros vidékén. Jaksics Annának a reformáció terjesztésében játszott szerepéről Pápai Páriz Ferenc is megemlékezett *Rudus redivivum* című 1684-ben Nagyszébenben megjelentetett munkájában: „1529-dik esztendő tájban élt amaz emlékezetre méltó jó úri asszony Jaxit Péter özvegye, ki az ő jobbágyainak megtérítéseken mind alsó, mind felső Magyarországon igen buzgó vala. És mivel abban az időben még a tudós emberek igen ritkán valának, azoknak is számukat maga bőv költségével megszorította. 1530-dik esztendő. Így szaporodván a patrónusok, szaporodni kezdé az egyházi szolgálóknak is számuk, mert a Wittenbergai akadémiában, mely akkor az evangélikusok vallásán egyedül vala híres, a tanuló ifjak egymást ott érvén, szüntelen tudományyal, mint a méhek, megrakodva jönnek és térnek vala hazájukba vissza.”

A Jaksicsok pártfogoltjai közé tartozott a tudós orvos, későbbi sárospataki tanár és lelkész Balsaráti Vitus János (1529–1575), aki Dombegyházán született, s apja a Jaksics család nagylaki kastélyának gondnoka volt. Az apa éppen családját látogatta meg Dombegyházán, amikor a faluba betörték a törökök, feleségével együtt rabságba hurcolták, gyermeküket, a 3 hónapos Jánost egy török katona mentette ki a tűzvészből. A gyermek ezután Balsarat faluban egyik rokonánál nevelkedett, majd serdülő korában Jaksics Péter özvegye, Anna asszony vette pártfogásába, gondoskodott a gyermek iskoláztatásáról is. Az ifjú Balsaráti János 1547-ben tanárával, Kopácsi Istvánnal együtt Nagybányára, két év múlva pedig Patakra ment. Tanulmányaiban szép eredményeket ért el, Patakon latin és görög irodalmat is tanított kezdőknek. A Jaksics család továbbra is támogatta, az időközben meghalt Anna asszony helyébe a leánya lépett, ő küldte Wittenbergbe Melanchthonhoz (1497–1560), s minden költségét fedezte. Balsaráti Vitus János itt főleg filozófiát és teológiát tanult, 1554-ben bölcsészdoktor lett. Későbbi életéről annyit érdemes még megjegyeznünk, hogy Melanchthon tanácsára orvosi tanulmányokat kezdett folytatni, Bolognában és Padovában tanult, orvosi doktorátust is szerzett, sőt Rómában mintegy fél évig IV. Pál (1476–1559) pápa udvarában is működött orvosként, de amikor kitudódott, hogy a reformáció tanítását követi, távoznia kellett. Hazahívta 1560-ban Perényi Gábor (1531–1567) országbíró, akinek udvari orvosa lett, majd Patakon tanácsos és egyben az iskola felügyelője is, talán helyettes igazgató is,

az idős Kopácsi István mellett. Sárospatakon prédikátorként is működött, s ott is halt meg 1575-ben.

Körütekintő egyházszerzőként, a hitújítók céltudatos patrónusaként Petrovics Péter, – akit némelyek „missziónáriuskodó várparancsnokként” emlegettek –, rátermett, felkészült protestáns prédikátorokat és iskolamestereket hívott és telepített a Délvidékre, a Habsburg- és Szapolyai-oroszág rész közötti, örökösen vitatott területsávba. Közéjük tartozott, többek között, Lippai Kristóf, Basarági Vida János, Endrédi Zsigmond, Biai Gáspár, Abádi Benedek, Gergely decsi hitszónok valamint a kimagasló tehetségű Szegedi Kis István (1505–1572). A szegény árva fiúként felnövő Basarági Vida Jánost (?–1575) Jaksics Péter özvegye, Csáki Katalin, majd Kendi Antalné Jaksics Anna (1530–1561) taníttatta. Wittenberget és Olaszországot is megjárta. A prédikátorok és iskolamesterek számottevő hányada különben rangos külföldi egyetemeken – Krakóban, Wittenbergben, Paduában stb. – végezte tanulmányait, s élethívátásának érezte és tekintette az új hitelvek és tanok terjesztését, széleskörű megismertetését. Biai Gáspár 1542 augusztusában „Gaspar pastor Hungarus” néven iratkozott be a wittenbergi egyetemre Lippai Kristóf 1543–1544-ben volt a wittenbergi egyetem hallgatója. Mivel megkülönböztetett gondot és figyelmet fordítottak az ifjúság képzésére, vallásos nevelésére protestáns iskolákat állítottak fel és működtettek Lippán, Csanádon, Szegeden, Gyulán, Békésen és Temesváron. A protestáns vallás mindazokon a helyeken, ahol szilárdabban megvetette a lábát, haladéktalanul iskolát is létesített. Lelkészi hivatalra általában csak olyanokat hívtak meg és alkalmaztak, akik korábban már valamelyik iskolában tanítottak. Tekintve, hogy a reformációt a papság kicseréléseként is értelmezték, a temesvári középfokú tanintézetben lelkészképzéssel is foglalkoztak. A Wittenbergben feltételezhetően Petrovics Péter költségén és támogatásával tanult Biai Gáspár 1544-ben már papként és tanítóként szolgált Temesváron, ahol megírta a Hofgreff-énekeskönyvben megőrződött, szerény költői tehetségre és fantáziára valló bibliai históriáját *Dávid királyról és Betzabea Uriasnak feleségéről*. Miként az a versfökből egyértelműen kiderül – „*Kaspar Biainus fecit in civitate Temesvar*” – a verses elbeszélést Biai Gáspár Temesvárott vetette papírra. Temesváron tanított, s hirdette az evangéliumot Köleséri Kristóf is, aki 1544–45-ben ugyancsak a wittenbergi egyetemen tanult, s aki elűzése után, 1552-ben Váradra kerülve egyértelműen a helvét irányú reformáció hívévé, szálláscsinálójává szegődött.

Szegedi Kis István Petrovics Péter hathatós anyagi és erkölcsi támogatásával

olyan rangos oktatási intézményszervezett 1548-tól Temesvárott, „mely iskola leghíresebb volt akkor az egész részen”. Francisco Stancarónak Temesvárról a nagyszabeni városi tanácshoz 1549-ben küldött levelében azt állította, hogy Petrovics Péter iskolaalapítási és -fenntartási kezdeményezése – amely tetemes anyagi befektetést, hozzájárulást feltételezett – páratlanul, egyedülállóan számított Magyarországon. Becslések szerint a tanintézet működtetése évente több ezer aranydukátba került. A temesvári iskola, a „generale et publicum gymnasium” Melancthon oktatási-nevelési rendszerére, iskolaszervezési elveire és pedagógiai módszereire alapozva, amely a reformáció szellemében új tartalommal dúsította fel, töltötte meg a hét szabad művészet oktatásának középkori sémáját –, kezdte el munkáját. A tanulmányait Wittenbergben kiteljesítő temesvári iskolamester – akit munkájában Lippai Kristóf, Biai Gáspár és Szegedi Gergely segített – közvetlen személyes tapasztalatból ismerte ugyanis Philipp Melancthon téziseit és törekvéseit, amelyeket maga is elfogadott és oktatói tevékenységében maradéktalanul követett és érvényesített.

A képzés homlokterében Temesvárott a humanista műveltség, s a bibliaismeret elsajátíttatása állt. Az iskola elsődleges célja a hittérítés volt, evangélium terjesztésének szolgálatára alkalmas serdülők, ifjak képzése, alapos felkészítése. Megkülönböztetett hangsúlyt fektettek a Biblia nyelveinek – a hébernek, ógörögnek, latinnak – a megismertetésére, hogy a növendékek eredetiben olvashassák és tanulmányozhassák a Szentírást. Temesvárott is tanult 1549–1551-ben Sibolti Demeter (?–1589) reformátor, aki 1553–1557-ban Gyulán, a dúsgazdag Massai családnál nevelősködött, majd Massai István anyagi támogatásával Wittenbergben tanult, ahol 1561–62-ben a magyar bursa seniora volt. Csepregen, Sárváron és Bécsben 1566–1567-ben az ifjú Nádasdy Ferenc (1555–1604), a későbbi híres, törökverő „erős fekete bég” nevelésével, oktatásával foglalkozott. Gyulai, nagyszombati, győri és jókai lelkészként illetve galgóci, csepregi és semptei iskolamesterként szolgált a Tolnán nevelkedett Sibolti Demeter, akit Bornemissza Péter (1535–1584) halála után a Csallóköz-mátyusföldi protestáns egyházkerület püspökévé választottak. Két – korának jellegzetességeivel megírt – teológiai munkáját tartja számon az egyháztörténet: a Gyarmati Balassa Istvánnak (?–1621) ajánlott 104 levélből álló *Vigasztaló* könyvecskét és a kérdés-felelet formájában papírra vetett *Lelki hartz* címűt, amely 24 levélből áll. Ráczy Károly (1842–1925) feltételezése szerint, valószínűleg ugyancsak a kiváló temesvári református főiskola növendéke volt Nagylaki Gyárfás, aki 1551-ben a wittenbergi

egyetemre iratkozott be, valamint Szegedi Gergely (1511–1570), énekszerző, prédikátor is, aki Petrovics Péter költségén két évig tanult Wittenbergben. A reformáció bölcsőjének számító német városból, ahol Mélius Juhász Péterrel (1532–1572) és Károli Gáspárral (~1529–1591) együtt tanult, 1557-ben latin nyelvű levelet írt patrónusának, Petrovics Péternek. Kassán, majd 1567 nyarától Debrecenben volt prédikátor a kálvinizmus egyik legnagyobb magyar úttörője. Kezdetől fogva a szakramentárius tanok hirdetőjeként tartották számon. A „civis városban” 1569-ben kiadott *Énekeskönyvében*, – amelynek a magyar református szellemi életre való hatása mindjárt Károli Gáspár bibliája után következett –, tíz zsoltárfordítását és négy eredeti szerzeményét közölte. Temesvárról egyébként már a 16. század elejétől kezdve számos ifjú látogatta a külföldi egyetemeket. A bécsi egyetemen tanult 1525-ben Temesvári Demeter, szerepelt egy hasonló nevű diák az 1534-es matricolákban is. A krakkói egyetem növendéke volt 1517-ben Temesvári János, 1531-ben Temesvári Demeter, 1533-ben Temesvári Mihály. A wittenbergi egyetemen végezte felsőfokú tanulmányait 1532-ben Temesvári Ferenc és 1538-ban Temesvári Demeter.

A 16. század legtekintélyesebb teológusa, „a helvét irányú dogmatika első magyarországi rendszerezője”, a hányatott életű és kalandos sorsú Szegedi Kis István, 1548-ban került Petrovics Péter hívására Temesvárra, ahol zavartalanul és ígéretesen virágozott immár a megreformált egyház élete. Dél-Magyarország úttörő reformátorai közül Szegedi Kis István az egyetlen, akinek egykorú hiteles életrajza, sőt képmása is fennmaradt tanítványa, s prédikatori állásában utóda, Skaricza Maté (1544–1591) jóvoltából. Életútjának ismertetésével nemcsak kiváló mesterének, s kedves apósának állított maradandó emléket, hanem *Szegedini Kis vita* című munkájával, – amely a *Theologie sincerae loci communes de Deo et homini* (A becsületes teológiai közhelyei Istenről és az emberről) című Szegedi Kis-mű első, 1585. évi bázeli kiadásának „előszavaként” látott nyomdafestéket –, tulajdonképpen a magyarországi protestáns egyháztörténetírás egyik első alapművét is létrehozta. Skaricza Maté munkáját a korai magyar reformációtörténet legfontosabb forrásának, valóságos enciklopédiájának tekintik a későbbi korok historikusai. Skaricza Maté írásából tudjuk, hogy Szegedi Kis István Dél-Magyarország egyik legnagyobb településén, Szegeden látta meg a napvilágot 1505-ben. Családja kun eredetű volt. Felmenői a mohácsi vést megelőző zavaros időkben a Kiskunságból menekültek a Tisza-parti városba, ahol sikerült felvétetniük magukat a hites polgárok sorába. Habár Szegedi Kis István szülei nem voltak gazdag emberek,

fiúkat gondos nevelésben részesítették, iskoláztatták. A tanulni vágyó, szelíd természetű, mindig komoly dolgokkal foglalkozó gyermek tanulmányait szülővárosában, az alsóvárosi ferences kolostorban, majd a lippai és gyulai latin iskolákban végezte. Mivel szülei időközben elhunytak, kénytelen volt iskolamesteri állást vállalnia Gyulán. Harminc esztendőskorában, 1535-ben iratkozott be a bécsi egyetemre. Két évvel később, 1537 tavaszától immár a krakkói egyetemen diákoskodott, ahol aztán öt esztendőn át tanult, gyarapította ismereteit. „Teljes erővel adta magát a Biblia eredeti nyelveinek, a héber és görög nyelvnek tanulására, valamint a zene tudományának elsajátítására, melynek bizony a hazai iskolákban nagy hiányát érezte. Az az olthatatlan tudásvágy, mely Szegedinek keblében az igazság megismerése után folytonosan lángolt; az a vasszorgalom a folytonos tanulásban, mely őt jellemezte, csakhamar kiemelte őt az ismeretlenség homályából, s az egyetem legkitűnőbb növendékévé tette.” – állapította meg életrajzírói egyike, Faragó Bálint (1851–1935). Miként a ráckevei református egyház protocollumában féljegyezték: „a muzsikát, festést, poezist Krakkóban szépen tökéletesítette”. Docensként 1540-től kezdve a klasszikus antik szerzőket értelmezte és magyarázta a lengyel királyok székvárosában, ahol abban az időszakban sűrű egymásutánban láttak nyomdafestéket a magyar reformáció úttörőinek –, Ozorai Imrének, Dévai Bíró Mátyásnak, Gálszécsi Istvánnak és társaiknak – énekgyűjteményei, kátéi, segédkönyvei stb. A magyar szellemi felpezsdülés Krakkót is elérő élénk és erős hullámverése a Tisza-parti szülővárosa ferences környezetéből indult Szegedi Kis Istvánra is minden bizonnyal megtermékenyítőleg hatott.

Lelkét mélységesen föl kavarta, s megrázta a korszakszűző magyar eseménye: Buda elveszte, török megszállása s Magyarország három részre szakadása 1541-ben. Csatlakozott a reformációhoz, teljes erejével és tehetségével annak szolgálatába szegődött. Hazatérte után már a lutheri tanok szellemében tanított a lippai és a gyulai iskolákban. Lippán özvegy Izabella királyné udvarához tartozó, a reformációval rokonszenvező, befolyásos főurak pártfogását élvezve „erősítette nagyoknak és kicsinyeknek szívében az igaz evangéliumi hitet”. Pénzt gyűjtve Wittenbergbe indult, hogy első kézből, közvetítés nélkül ismerje meg az egyház megújulásának, jobbításának teológiáját. Harmincnyolc éves korában, 1543-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol Luther Márton, Philipp Melanchthon s valószínűleg Caspar Cruciger (1504–1548) és Georg Major (1502–1574) előadásait hallgatta. Éveket töltött Wittenbergben, ahol doktorátust is szerzett. Luther kedvenc tanítványai közé tartozott.

Visszaérkezetről értesülve a Wittenbergből hazatért Szegedi Kis Istvánt délvidéki barátai meghívták 1545-ben Csanádra iskolamesternek. Nemcsak a köznép, hanem még a püspöki káptalan tagjai is kezdetben érdeklődéssel és szívesen hallgatták szónoklatait, valláselméleti fejtegetéseit. Mivel egyre nagyobb vehemenciával támadta a katolikus egyházat, s annak intézményrendszerét, a rektort bepanaszolták a csanádi püspökséget is kormányzó Martinuzzi György váradi püspöknek, királyi kincstartónak, a reformáció elszánt, erős és nagyhatalmú ellenségének, aki sógorát, Perusics Gáspárt, a csanádi vár parancsnokát utasította Szegedi Kis István felelősségre vonására. Mivel a magyar reformáció egyik legkimagaslóbb alakja bátran szembeszállt a korábban a hitújítás eszméivel ugyancsak rokonszenvező nagy hatalmú várkapitánnyal, az testileg is kíméletlenül bántalmazva kiüzte tanítói és lelkészi állásából. Alaposan megverette, megfosztatta pénzvagyonától, s – ami különösen fáj a hitújítónak – kétszáz értékes könyvét is elkoboztatta. „Az elszenedett ütések és sebeit azonban – jegyzi meg Bucsay Mihály (1912–1988) egyháztörténész – kiválasztottsága, a Krisztussal való közössége bizonyítékainak tekintette”. A szomorú eset után az Alföld különböző protestáns iskoláiban – Gyulán, Cegléden és Makón – működött rektorként és lelkészként. 1548-ban Cegléden nősült meg, egy Orsolya nevű leányt vett feleségül. Komoly reformatori és iskolamesteri tapasztalatok birtokában látott hozzá 1548-ban a temesvári iskola megszervezéséhez. Temesvárra történő meghívásáról, életrajzírója, Skaricza Máté a következőket jegyezte fel: „...midőn egyszer esetleg Makóra átment, ott a Nagyságos Petrovics Péter, temesvári parancsnok követeli, megértvén az ő hivatottságát, azonnal esengve hívták meg őt azon város iskolájának igazgatására, mely akkor legjelesebb volt azon a vidéken. Amit ő el is fogadott és ott nemcsak az ifúságot tanította, hanem a népnek is prédikátora lett Lippai Kristóf hú tiszttársával együtt”. Petrovics Péter különösen kedvelte a rátermett iskolamestert és tudós prédikátort, akit „Tömösváron laktában” egy szép rókamálos mentével is megajándékozott. Szegedi Kis Istvánt, aki „mind a világi, mind a vallásra tartozó tudományokban igen jártas, és olyan jó deák volt, hogy második Cicerónak lehetett volna nevezni”, egy apostoli században illő, istenfélő, feddhetetlen erkölcsű, tisztességes magaviseletű férfiként jellemezte 1571-ben Paksi Cormaeus Mihály (?–1585).

Habár hitújítói tekintélye és hírneve évről évre növekedett, Szegedi Kis István hosszú időn át makacsul húzódozott és vonakodott attól, hogy pappá szenteltesse magát. Az Amerikába szakadt kiváló protestáns egyháztörténész,

Unghváry Sándor, teológiai tanár nem tartja kizártnak, hogy a lutheránus egyház alkotmányának gyakorlati alkalmazása kapcsán szerzett negatív tapasztalatai tartották vissza hosszabb idő át a döntő lépés megtételétől. Lépten-nyomon látta s tapasztalhatta, hogy a földbirtokot szerzett, meggazdagodott új főpapok is miként helyezték saját önző érdekeiket a közösség érdeke fölé. Nem akart gyülekezeti szolgálatot vállalni, hogy ne legyen kiszolgáltatva az új főpapok mesterkedéseinek. Zavarhatta ezen felül az is, hogy az evangéliumi igék értelmezése és magyarázata az új, alárendelt papi rend monopóliumává vált, ami szögesen ellenkezett Luther eredeti elgondolásával. Luther Márton ugyanis azt vallotta, hogy a laikusnak kell először pappá válnia és azután szolgálhatja embertársait. Az egyetemes papság fogalma különben is sokkal inkább megfelelt az oszmán hódítók támadásainak, önkényének tartósan kitett Kelet-Közép-Európa egyházi szükségleteinek. Reformátor-társai kitartó rábeszélésére csak 1554-ben Laskón vetette alá magát Szegedi Kis István a kézrátétel útján történő lelkésszé szentelés szertartásának. Laskóban lett attól kezdve lelkész, majd a megszerveződött baranyai egyházkerület gyülekezetei még abban az esztendőben generális szuperintendenssé választották. Ennek dacára élete végéig elsősorban pedagógusként és tudósként munkálkodott Tolnán, Laskón, Kálmáncsán és Ráckeven.

Temesvár Szegedi Kis István tevékenysége révén a protestantizmus jelentős szellemi és vallásos központjává rangosult. Mire a wittenbergi tanok megszilárdították állásaikat a törököktől fenyegetett Dél-Magyarországon, már nyomukba ért a reformáció második, helvét hulláma is. A nagy műveltségű Szegedi Kis István teológusként nagyon korán a protestantizmus svájci irányához csatlakozott, amely új „*istentiszteleti formák*” bevezetésével és egy Rómával, de Lutherrel is polemizáló *úrvacsoratanál* lépett a magyar közvélemény elé”. Zwingli Ulrich (1484–1531) és Kálvin János (1509–1564) tanai, tézisei gyors iramban hódították meg a Temesköz magyar lutheránusait is, habár mindkét ország részben a világi hatalom – I. Ferdinánd király illetve Izabella királyné és Fráter György – tiltotta és kíméletlenül üldözte a „*zwinglianus eretnekséget*”. Az országgyűlés épp Szegedi Kis István Temesvárra kerülésének esztendejében, 1548-ban fogadta el a „*szakramentárosokat*”, vagyis a szentségtagadó, a templomi képeket összetörő és elégető reformátusokat halálbüntetéssel fenyegető törvényt. Szegedi Kis István feltételezhetően már Temesváron a Zwingli és Kálvin hitelveit egyeztető Bullinger Henrik (1504–1575) tanításaiból merítve arra az egyértelmű következtetésre jutott, hogy

Isten házát és az istentiszteletet nem a díszes ékítmények, nem a kegyzerek sokasága, s a külsőségekben tobzódó ceremónia teszi és avatja szentté, hanem Isten igéjének hirdetése, valamint a hívek személyes elmélyülése és lelki épülése. Patrónusát, Petrovics Pétert is sikerült megnyernie a szakramentarizmus, a svájci reformáció ügyének. „Luther tudományának nagy kedvelője és előmozdítója volt, melyet Lippay Kristóf és Szegedi Kis István, Vitembergában (Wittenberg) tanult emberek által terjesztetett Temesváron, mind a templomban, mind az oda való oskolában.” – jellemezte Petrovics Pétert Budai Ferenc (1760–1802) több kiadást megért *Magyarország polgári historiájára való lexikon, a XV. század végéig* című könyvében. Közélelől sem véletlen, hogy épp a Munkácsra áttelepült Petrovics Péter támogatásával és oltalma alatt ült össze 1552-ben a beregszászi zsinat, öntötte formába és fogadta el Magyarország első helvét szellemiségű hitvallását. Beregszászon aratta tulajdonképpen a reformáció svájci irányzata első kiemelkedő és visszhangos magyarországi győzelmét. A korszakos jelentőségű zsinat a svájci reformátorok értelmezése szerint határozott az úrvacsoratanról, a fülbegyónás elvetéséről meg az oltárok eltávolításáról a templomokból. A környék lelkészei által elfogadott artikulások mindenek előtt Szegedi Kis István és Kálmáncsehi Sánta Márton (?–1557) tanításait és hitelveit visszhangozták. A helvét irány érvényesítésének nehéz éveiben Petrovics Péter nem csak pártfogója, erkölcsi és anyagi támogatója volt Kálmáncsehi Sánta Márton reformátori működésének, hanem – miként már említettük – tényleges munka- és segítőtársává is szegődött alkalmanként. Egy jezsuita forrás szerint az oltárok és a feszületek eltávolításában két kezével is segített a reformátornak. Gersei Pethő Gergely (~1570–1629) krónikaíró 1660-ban Bécsben kiadott *Rövid magyar krónikájában* a következő esetet jegyezte fel: „Petrovics Pétert egy feszület kép, kit maga is segít rontani, úgy üté agyon, hogy sokáig fetreng belé.” Kolozsváron is a fajsúlyos politikus, Petrovics Péter távolíttatta el, hordatta ki 1556-ban a templomok oltárait, festményeit. A magyar reformáció történetében egyedülállónak számított az a szoros együttműködés, amely a gyulafehérvári kanonokból lett reformátor, Kálmáncsehi Sánta Márton és patrónusa, Petrovics Péter között fennállt.

Temesváron a svájci irányzatú és szellemű reformáció eszméit és gyakorlatát Szegedi Kis István és Petrovics Péter gyökereztetette meg. A historikusok egybehangzóan Petrovics Pétert tartják Magyarország legelső kálvinista főurának. A kimondottan református egyházi élet és szervezet kiépítését és megszilárdítását a Temesköz legfontosabb településén megakadályozták a

bekövetkezett történelmi események. Fráter György 1549. szeptemberében Nyírbátorban aláírta I. Ferdinánd megbízottaival a két Magyarország egyesítését célzó harmadik egységet. A lemondani és távozni nem akaró Izabella királyné megsegítésére Petrovics Péter hadaival a Maros völgyén át Erdélybe nyomult. A szembenálló felek csatározásai, fegyveres ütközetei közel két évig elhúzódtak. Miután Giovanni Battista Castaldo (1493–1563) királyi katonai helytartó és Nádasdy Tamás (1498–1562) országbíró vezetésével mintegy 6–7000 fős császári had érkezett Erdélybe, Jagello Izabella a korona átadására kényszerült. A fenyegetéssel és ágyúszóval kicsikart egyezmény értelmében a királyné kötelezte magát, hogy Erdélyt és a tiszai részeket, a Szent Koronával együtt, átadja Ferdinándnak, amiért cserében a Habsburg-uralkodó kifizetett a várakért 140.000 aranyat, Izabella hozománya fejében 100.000 forintot, s gyerek János Zsigmondnak atyai birtokain kívül átengedi öröklési joggal Sziléziában az oppelni, ratibori, sagani és prebusi hercegségeket, s eljegyzi vele egyik lányát is. Martinuzzi György Báthori Andrást küldte, – akihez Losonczy István (?–1552) nógrádi főispán, Serédy György (?–1557) valamint spanyol és német csapataival Bernardo Villela de Aldana (?–1560), tábornester csatlakozott –, Temesvár és a délvidéki várak, uradalmak és hadiszerek átvételére.

Fráter György már 1551. augusztus 19-én jelentette a királynak, hogy a délmagyarországi véghelyek mind Ferdinánd fennhatósága alatt vannak. Petrovics Péter távozása után a király Losonczy Istvánt nevezte ki temesi főispánná, Temesvár és az alsó részek főkapitányává. Fráter György is, I. Ferdinánd is arra számított, hogy a közeli Arad és Zaránd vármegyékben gazdag birtokokkal rendelkező Losonczy fokozott buzgósággal fogja megvédeni a törökökkel szemben a gondjaira bízott fontos hadászati jelentőségű erődítményt. Losonczy István 1551 augusztusának második felében foglalta el Temesváron az ispáni és várkapitányi széket, s a Hunyadiak hajdani várkastélyában helyezkedett el, rendezkedett be. Pár hét leforgása alatt sikerült 3570 főnyire felszaporítania a várórség létszámát. Az oszmánok sorozatos támadásainak kivédésére, elhárítására készülő Losonczy hitbuzgó katolikusként, a régi hit védelmezőjeként az 1550. évi 12–16. törvénycikk értelmében eltávolította a vár falai közül a megbízhatatlan elemeknek minősített protestánsokat, az ország romlásáért felelősnek tartott „eretnekeket”. Szegedi Kiss István és a köréje szerveződött „egyházacská” – Szakály Ferenc (1942–1999) feltételezése szerint – már 1551 októberének közepén, Temesvár első ostromának kezdete előtt, elhagyta a veszélyeztetett várat, hogy Mezőtúron keressen menedéket.

Következésképpen a protestánsok hírneves iskolája megszűnt, s a reformáció ígéretes virágzásnak indult délmagyarországi intézményei is sorra kimúltak.

Skaricza Máté elbeszélésére alapozva a történészek döntő hányada az újonnan kinevezett temesvári várkapitány, a bigott Losonczy István kizárólagos bűnének tartotta Szegedi Kis István és a temesvári protestánsok meghurcolását és elüldözését. Szakály Ferenc 1995-ben publikált *Mezőváros és reformáció* című könyvében a korabeli források beható tanulmányozása és elemzése nyomán viszont arra a következtetésre jutott, hogy a temesvári hitüldözés nem annyira a pankotai birtokáról a lutheránusokat erőszakkal eltávolító Losonczy, – akit Skaricza a „pápista párt legbuzgóbb oltalmazójának” nevezett –, hanem a Szolnokról és Erdélyből a Temesköz legfőbb erődítményébe vezényelt spanyol zsoldosok számlájára írandó. A I. Ferdinánd szolgálatába szegődött spanyol segélycsapatok 1551. augusztus 19-én vonultak be Bernardo Villela de Aldana tábornester vezénylete alatt a temesvári vár falai közé. A nagyra törő, becsvágyó spanyol zsoldostiszt a magyar várkapitány pozíciójára tört, Losonczy lejárásával a vár élére kívánt kerülni. Ferdinándhoz írt levelében arról értesítette a királyt, hogy Losonczy semmilyen körülmény között sem akar Temesvár kapitánya maradni, hanem mezei seregek élén óhajt tovább szolgálni. 1551. szeptember 27-én kelt jelentésében pedig arról tájékoztatta I. Ferdinándot, hogy a török 150.000 harccsal 15 ostrom- és 50 táborigyúval közelített Temesvárhoz, ahol személy szerint csak azért maradt, mert „se Losonczy, se más nem vállalta volna el a vár védelmét, ha ő nem marad”. A várkapitány és az ármánykodó zsoldosvezér, a spanyol és a magyar katonák között meglehetősen feszült volt a viszony. A tárnokmester fivérének, Juan Villela de Aldana alcántarai lovagnak Spanyolországba küldött beszámolójából értesülhetünk a Temesvárott lezajlott eseményekről, a spanyolok és magyarok között kirobbant „fegyveres incidensről”. A jelentésből többek között az is kiviláglik, hogy a protestánsok számottevő erőt képviseltek a 16. század közepén Dél-Magyarország szívében, ahol valamennyi templomot elfoglaltak, birtokukba vettek. „S kiderül ekkor, hogy mivel eme földet lutheránusok lakták – tudniillik szinte egész Magyarországot és Erdélyt megfertőzte ez az átkozott szekta –, a temesiek, s a rácok pedig a görög egyházhoz tartoznak, tehát gonosz mótely keveredik egyikben is, másikban is, nem volt ama tájon sehol sem Oltáriszentség, se semmi hozzáfogható; minek okáért midőn megérkezett a Tábornester, bekvártélyozta hadinépét, elfoglalt egy templomot, s oda helyezte el az Oltáriszentséget, csakhogy másnapra kilopták onnan, ami miatt

nagy nyugtalanság támadt, ám minden erőfeszítés hiábavaló volt, soha többé nem sikerült a nyomára bukkanni; a bánat, majd a buzgólkodás után súlyos viták kerekedtek, s olyannyira elmérgesedett a helyzet, hogy az egyik botrány alkalmával a spanyolok kénytelenek voltak fegyvert fogni, mivelhogy efféle dolgokban mind a helybeliek, mind a velük levő huszárok és magyar harcosok ellenük voltak, s rájuk is támadtak volna, ha nincs ott néhány katolikus magyar főúr, aki visszafogta seregét, miközben a Tábornester a saját embereit fékezte meg. Az ott lévő háromszáz spanyolnak bizony nem volt mit tennie, s úgy érezték, hogy semmiképpen sincsenek annyian, hogy az összes többi néppel megvívjanak – azok több mint ötezren voltak –, s legfőképpen nem afféle ok miatt; végül a Tábornester oly előre merészkedett, hogy nagy veszedelembé került; az említett urak segítségével azonban végül is sikerült lecsendesíteni a feleket, úgyhogy egyetlen halott sem volt” – adta elő a Temesvárott történeteket beszámolójában a spanyol szerzetes.

A magyarok – Szakály Ferenc feltételezése szerint – illetéktelen beavatkozásnak fogták fel az idegen zsoldosok akcióját, s „etnikai alapon”, felekezeti különbség nélkül, egységesen léptek fel a spanyolokkal szemben. A törökök által fenyegetett vár falai között támadt kellemetlen „incidens” mindenképpen siettette Szegedi Kis István és protestáns hitsorsosai önkéntes eltávozását az oszmánok küszöbön álló ostromának kitett Temesvárról. A spanyolok Temesváron és a környékbeli várakban, városokban, településeken elkezdtek vadászni a protestánsokra és támogatóikra. Híveik, – az „összegyűlt egyházacska” tagjai – élén 1551. októberének közepén, Temesvár első ostromának megindulása előtt, hagyta el tehát Szegedi Kis István, Decsi Gergely és Köleséri Kristóf a veszélyeztetett várat, hogy Lippán áthaladva Mezőtúron illetve a Szalonta melletti Köleséren keressenek és találjanak biztonságos menedéket. A Temesvárról ugyancsak távozni kényszerült Lippai Kristóf Lippán ragadt: 1554-ben „előkelő papként” részt vett az óvári zsinaton, amelyen 88 lelkész jelent meg. Egyébként a Temesvár falai közt élő szerbeket is, akik közül többen is lepaktáltak az oszmánokkal, kiűzték a vár falai közül, 30–40 kivételével, akikért szomszédai kezességet vállaltak.

Temesvár elestét, oszmán kézre kerülését a mestere iránt elfogult Skaricza Máté a protestánsok kiűzetése következményének, isteni büntetésnek állította be és minősítette: Petrovics után „a várkapitányságban a teljesen ellenkező lelkületű és kizárólag katonás egyéniségű Losonczi István következett, aki mivel veleszületett lelki vadságán felül még a pápista párt legbuzgóbb

oltalmazójának is akart látszani, Szegedit sok más igazhitűvel nemsokára elűzte innen. Ennek fenyegetései következtében pedig mintegy a háború veszélyei elől annál örömesebb távozott az itt összegyűlt egyházacska, mert már szállongott a hír, hogy a török, hazánknak ezen örökös ellensége, különösen ezen vár megszállására készül... Ez a nagyszerű és bátor katona, miután gyalázatosan elfogták, nem annyira az ellenséggel szemben tanúsított vakmerőségének és vadságának tartozott tulajdonítani az őt szemtől szemben fenyegető halált, mint inkább legbiztosabban az égből jövő bosszúállásnak.”

Losonczy István kegyetlenségén, megátalkodott protestáns-ellenességén állt bosszút az ég és veszett el Skaricza Maté koncepciója szerint Temesvár, melynek végzetét az okozta, hogy kihívták maguk ellen Isten büntetését, a törököt. „Ez azt igazolja, várkatonaság tisztjei nem felekezeti ellentétből, hanem a védelem szervezésének és a zendülések elejét vevésének szándékával tisztították meg Temesvárt, Pankotát és egyéb helyeket Petrovics propagátoraitól, akik már ekkor kezdték a lakosságot diverzáns akcióikkal a Habsburg kormányzat ellen hangolni.” – állapította meg a történész Óze Sándor, egyetemi docens.

Temesvárról eltávozván Szegedi Kis István Mezőtúron és Békésen működött, mint iskolai rektor. Az 1551-es esztendő telének beállta s a török hadak időleges visszavonulása után a temesvári csúfos kudarcát nehezen felejtő tábornester, Bernardo de Aldana, a harcszünetben, a következő év első hónapjaiban csapatokat küldött ki újabb állomáshelyéről, Lippárról, az akkor már Békésen tanító Szegedi Kis István elfogására és elhurcolására. Losonczy Istvánnak már csak azért sem lehet közvetlen köze Szegedi Kis István további zaklatásához és durva inzultálásához, mert a spanyol zsoldosvezérrel olyan rossz viszonyba került, hogy azt később Temesvár védelme is komolyan megsínylette. Békésen Aldana spanyol zsoldosai elfogták, kirabolták; pusztá életét is csak nehezen sikerült megmentenie „titkos úton átkelve a Körös folyón”. Szökésében egyik katonának szegődött volt tanítványa segítette. Kislánya is meghalt. Magánélete különben is szomorúan alakult. Háromszor nősült, két felesége és hét gyermeke a *Morbus Hungaricus*nak nevezett pestisjárványok áldozata lett. Újabbkori életrajzírói szerint, Szegedi Kis Istvánnak mindössze egy fia maradt életben, aki a baseli egyetemen tanult és később a tanítvány, Szkaricza Máté mellett döntő szerepet játszott édesapja hatalmas irodalmi hagyatékának kiadásában. Szegedi Kis művei nagy népszerűségnek örvendtek a hazai és külföldi teológusok és prédikátorok körében.

Működési területének a továbbiakban a vérbeli tanítóként és akadémikus

tudású teológusként ismert Szegedi Kis István főként azokat a virágzó gyülekezeteket választotta, amelyeket Sztárai Mihály (?–1575) reformált meg korábban. Temesvár kényszerű elhagyása után kerek egy évtizeddel azzal vádolták meg, hogy a magyar végvárakban tett sűrű látogatásainak nem a hívek lelki gondozása a célja, hanem a kémkedés. A törökök elhurcolták a köztisztelőben álló lelkészt, és Kaposvárott, Pécsen és végül Szolnokon közel két évig fogva tartották. Magas váltságdíjat remélve és követelve a bég magával cipelte, és keményen megbilincselve, szigorú őrizet alatt, az elszenvedett verések látható nyomaival, még prédikálni is engedte. A kiszabadítását célzó közbenjárások kudarcot vallottak, sorra eredménytelennek bizonyultak. Melius Juhász Péter (1532–1572) és más protestáns előjárók, akik Erdély fejedelmének, János Zsigmondnak a megbízásából megkíséreltek Szegedi Kis István érdekében közbejárni, maguk is csak nehezen tudták elkerülni a bebörtönzést.

A bég egyre feljebb emelte a váltságdíjat, amelynek végösszege idővel kereken 1200 tallérra rúgott. „Szegedi Kis kiszabadítása akkor már az egész ország reformátusainak közös ügyévé vált. A magyar evangéliumi egyház belső egysége ennél a segélyakciónál nyilvánult meg első ízben – szögezte le 1985-ben megjelent *A protestantizmus története Magyarországon – 1526–1945* című könyvében Bucsay Mihály (1912–1988). – Mező Ferenc, egy ráckevei kereskedő, teljesítve haldokló felesége utolsó kívánságát, aki Szolnokon hallotta Szegedi Kist prédikálni, vette kezébe a gyűjtést, összesen 800 tallér jött össze. A hiányzó részt maga Mező adta. Szegedi Kis másfél évi fogság után kiszabadult. Ráckeven elfogadta a lelkészi állást. Itt még kilenc éven át buzgón folytatta tudományos munkáját is. Ugyaninnen látta el a dunai kerület püspöki teendőit”.

Habár csak halálát követően, évtizedekkel Temesvárról történt kiűzetése után láttak nyomdafestéket, ragaszzkodó és ügybuzgó tanítványa, Szkaricza Máté fáradozásainak és erőfeszítéseinek eredményeként Szegedi Kis István alapvető fontosságú dogmatikai művei, teológiai és valláséleti fejtegetései, mégis – ha csak érintőlegesen is – szólnunk kell róluk, mert egyrészt hitelesen dokumentálják, hogy a helvét felfogást valló magyar prédikátor Bullinger, Theodore de Bèze (1519–1605), Wolfgang Musculus (1497–1563), Peter Martyr Vermigli (1499–1562) és Philipp Melancthon műveiből merítve alkotta meg hitelveinek eredeti szintézisét, másrészt pedig azt példázzák, hogy az egyházreform hatalmas hullámverésének legtávolabbi dél-keleti peremén, a török expanzió nyomasztó fenyegetettségében is sikerült olyan magas

színvonalú vallásfilozófiai alkotásokat, a lelkészképzést szolgáló kézikönyveket kigyöngyözni, amelyekre a békében virágzó Angliában és Svájcban is felfigyeltek és sokra értékelték. Szegedi Kis István oktatási cézzal összeállított „táblázatai”, rendszerezett felosztásai, saját megfogalmazásainak és az idegen szerzőktől kölcsönvett elveknek és definícióknak gondosan összeválogatott és egybeszerkesztett gyűjteményei, amelyeknek csírái valószínűleg már temesvári tartózkodása idején beágyazódtak teológiai gondolkodásába, kiadókra és érdeklődő olvasókra talált Zürichben, Baselben, Genfben, Schaffhausenben valamint Londonban is. Találóa szögezte le Révész Imre (1889–1967) alapvető fontosságú egyháztörténeti könyvében, hogy Szegedi Kis István volt „a legtudósabb magyar reformátor, aki svájci református szellemű műveivel európai hírre tett szert”. Szegedi Kis István *Assertio vera de Trinitate* (Igaz értekezés a Szentháromságról) című művét a humanista reformátor, Theodore de Bèze, – akinek munkái megtermékenyítőleg hatottak egyébként a józan tárgyilagosságot megtestesítő egykori temesvári prédikátorra és iskolamesterre –, adta ki 1573-ban Genfben. A *Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine* (A becsületes teológia közhelyei Istenről és az emberről) első latin nyelvű kiadása 1585-ben Baselban látott napvilágot, hogy aztán ugyanott 1608-ban már sorrendben az ötödik kiadás hagyja el a nyomdát.

A XVI. és XVII. századok fordulóján Szegedi Kis István *Speculum Romanorum pontificum* (A római pápák tükre) című opusa négy kiadást ért meg, és 1586-ban németre is lefordították. Tartalmas homiletikai útmutató volt a Biblia beható tanulmányozásához, összefüggéseinek megértéséhez és nyomon követéséhez a *Tabula analyticae* (Elemző táblázatok), amely Schaffhausenben jelent meg először, de 1593-ban Londonban újra kiadták, és 1610-ig még háromszor nyomtatták ki. A kimagasló talentumú magyar reformátor és egyháztudós *Questiones de verbis coenae Domini* (Kérdések az úrvacsora igéiről) című alkotása 1584-ben jelent meg Zürichben. Többen is hajlanak arra a feltételezésre, hogy Szegedi Kis István szerkesztette azt az 55 cikkből álló egyházi törvénykönyvet, amelyet az ország déli részén vezettek be, s főleg a hódoltság területén érvényesítettek, s amely az „Isten igazul hirdetett igéjéből” vezette le a gyülekezeti élet legfontosabb kánonjait. Szegedi Kis István magatartásában és teológiai felfogásában sajátosan ötvöződött az ökumenikus szellem, a tolerancia nagyvonalúsága valamint a római katolikus egyházzal szembeni éber bizalmatlanság, elszánt védekező alapállás. A vallásos élet néhány középkori elemét – így a gyermekágyból felépülő nő ünnepélys

első templomba menetelét „a jó rend kedvéért”, az evangéliumokban név szerint említett szentek ünnepnapjain tartott istentiszteleteket „történelmi múlt kedvéért”, a keresztszülők intézményét az „anabaptisták szektái kedvéért” –, a feltételezhetően Szegedi Kis által kidolgozott és rögzített egyházi paragrafusok „egy ideig még” megengedték és eltűrték. Szegedi Kis István – miként azt Unghváry Sándor *A magyar reformáció az ottomán hódoltság alatt a XVI. században* című tanulmánykötetében találóan megjegyyezte – „egy szenvedélyes, pártoskodó, szűk látókörű korban nem habozott hangot adni annak a kiegyensúlyozott nézetnek, hogy a protestáns és katolikus hívők egymás testvérei és ellentéteik fenntartása kulturális és történelmi öngyilkosságra vezet. Még a sokak által olvasott és többször újranyomatott művében, a *Speculum romanorum pontificum*ban is, amely a pápák lelki és erkölcsi mulasztásaival foglalkozott, Szegedi Kis István nyilvánvaló szándéka az volt, hogy helyreállítsa a keresztyén egységet. Valamilyen egyházi föderalizmust javasolt erre a célra, amely nem a közös bűnre, hanem egyenlő felek közös erényeire épülne”.

Szegedi Kis István és a helvét felfogást követő reformátortársai az új tanok hirdetésének kezdettől fogva erőteljes hazafias színezetet is adtak. Térítő munkájuk eredményeként a kálvinizmus „magyar hit”-ként hatolt be, vert gyökeret a köztudatba. Isten különös ajándékának minősítették az új hitet, amelynek elfogadásával és követésével a magyarság megtisztulhat korábbi vallásos, társadalmi és politikai bűneitől, amely egyedül oltalmazhatja meg a pártokra szakadt, a törököktől végromlásra kárhoztatott országot. A reformációtól nemcsak lelke üdvösségét várta a 16. század Magyarországanak lakossága, hanem a sok veszélynek kitett haza megmenekülését, sorsának jobbra fordulását is az új hittől remélte. I. Ferdinándnak és utódainak a katolikusoknak megkülönböztetetten kedvező, a római egyház újraszerveződését messzemenően támogató politikájával szembe helyezkedő, a magyar nemzeti párt sorait erősítő főurak nagyobb hányada Kálvin vallását követte. A szakramentarizmus tanainak követése pedig bizonyos idő után egyet jelentett a nemzeti elkötelezettséggel, a magyarság ügyének leplezetlen és nyílt föl vállalásával. Meghatározó szerepet kapott a kálvinizmus „magyar vallássá” válásában a szertartások és prédikációk nyelve is. A latin nyelvű misék szövegét a tanulatlan köznép nem értette, az evangélikus irányt pedig főként a szepességi cipszerek és az erdélyi szászok „német vallásának” tekintette az alföldi mezővárosok parasztpolgársága. Egyébként maga Luther Márton is mindenek előtt a német nép megváltó prófétája kívánt lenni. Nem volt

túlságosan jó véleménnyel Európa nem-német ajkú népeiről. Lekicsinylően írt és nyilatkozott hosszú időn át a magyarokról is, akik – úgymond – „azzal kérkednek, hogy ők Isten védelmezői, még litániáikban is arról énekelnek.”

Luther Márton nem ismerte el, s nem méltányolta kellőképpen a magyarság szerepét és sok áldozatot követelő erőfeszítéseit a keresztyénség védelmében. A törököket ellenben jó ideig, hol a pápához fogható Antikrisztussal azonosította, hol meg „igaz és bizalomraméltó népnek” tartotta. Luther elmélete szerint a törökök isten haragját testesítették meg az elfajzott, bűnös Európával szemben, s mindazok, akik harcra keltek a muzulmánok ellen Isten akaratával szálltak és helyezkedtek szembe. Luther merev társadalompolitikai nézetei és teológiai felfogása valamint a magyarokról írott füzetének fenntartásai, elfogult állításai és sértő következtelenségei, s nem utolsó sorban téves nézetei és kitételei a törökök ellen vívott háborúról együttesen képezték legfőbb eredőit és összetevőit annak, hogy Kelet-Közép-Európában a lutheranizmus csak a százszázad és a cipszerek körében tudott szilárdabb gyökereket verni, komolyabban tért hódítani, hogy főként a magyarság számára a nemzetek fölötti egyetemességre törekvő helvét kálvinizmus sokallta vonzóbbnak és megfelelőbbnek bizonyult.

A Temesközben is a magyarság szárba szökkenő, a közvetlen vészhelyzetben gyorsan megszilárduló nemzeti érzése jelentős mértékben a protestantizmus helvét irányának felvételével harmonizált és azonosult. A biblia képezte a református vallás alapját: minden hittételét az ó- és újtestamentumi szövegekből vezették le a reformátorok. A nemzeti nyelv bevitelével az istentiszteletbe gerjesztette a biblia részleges és teljes magyar nyelvű fordításainak, a zsoltárok és himnuszok átültetéseknek és átköltéseinek, az imádságos könyveknek és prédikáció-gyűjteményeknek sorozatos megjelentetését. A reformáció a hívek kezébe adta a bibliát, fülükbe zengte a szentírást, mindent el kellett azonban követnie annak érdekében is, hogy mindazt, amit hallanak és olvasnak a hívek, felfogják és megértsék, még pedig az új hit szellemében és kánonjai szerint. A reformációnak a nép felvilágosítását célzó törekvése hívta életre az első magyar nyelvű teológiai, egyházbölcseleti, történelmi, jogi és természettudományos műveket, kiadványokat, amelyek a Marostól délre fekvő tájegységen is nagy keresletnek és komoly megbecsülésnek örvendtek. Temesvárott, – a fényét, hatalmát és gazdagságát veszített, szétszakított ország a törökök hódító hadjáratainak közvetlenül kitett régiója legfontosabb erődítményében –, a reformátusok evangéliumi közössége a magyarság összetartozásának, újbóli egymásra találásának alapsejtjét képezte. Csak a Rómával és Lutherrel egyaránt

polemizáló új úrvacsoratanal fellépő kálvini reformáció értelmezte politikai, teológiai és erkölcsi szempontból a sok megpróbáltatásnak kitett országrész siralmas helyzetét, s nevezte egyértelműen nevének a romlás, az elkeserítő hanyatlás okait, összetevőit. A végveszélybe került Temesköznek az ország sorsa, a lakhelye, keresztyénsége és fizikai léte miatt mélységesen aggódó népe mindenképpen – Bucsay Mihály szavaival élve – *„új és erős reményre talált a reformációban*, amikor azt tiszta formájában kezdte megismerni. A reformáció azt nyújtotta, ami különösen hiányzott az akkori körülmények között: az Istennel való kapcsolatot és üdvösségtudatot az állandó életveszélyben. Kibontakoztatta a hit erőit”.

Az Alsó Részek, a Maros, a Tisza, az Al-Duna és a Déli Kárpátok karéjozta országrész és erősségei – Versec, Pancsova, Nagybecskerek, Becse, Csanád, Lippa stb. – 1551–1552-ben a terjeszkedő Török Birodalom birtokába, fennhatósága alá került. Losonczy István várkapitány önfeláldozó küzdelme, ellenállása és martíromsága dacára 1552. július 27-én Temesvár is elesett. A török hódoltság 164 siralmas esztendején át a Buda utáni legfontosabb vilajet-központként szolgált, amelyben alkalmanként a szultán kegyét és támogatását kereső protestáns főurak is megfordultak. A virágzó, tehető és gazdag Temesköz pár évtized leforgása alatt teljesen elvadult és elnéptelenedett. Elmenekültek, szétszéledtek vagy fogságba estek a reformátusok, a lutheránusok, az unitáriusok, majd a magyar római katolikusok is, akik 1582-ben még segélykérő levelet küldtek a pápának. A keresztyénségnek csupán néhány dalmát, bosnyák és szerb katolikus, valamint román, görög és rác ortodox család maradt hírmagjául, továbbéltetőjéül.

Az Eugen von Savoya vezette győzedelmes osztrák hadak, amelyek 1716 őszén kiűzték a törököket a tájegységről, egyetlen protestánst se találtak Temesváron és környékén.

SZILÁGYSOMLYÓI EGYHÁZMEGYE

ERDEI JÁNOS

A SZILÁGYSOMLYÓI REFORMÁTUS
EGYHÁZMEGYE RÖVID TÖRTÉNETE

A középkori Magyarország bukása, Mohács évtizede egybeesett a reformáció magyarországi megjelenésével. A reformáció hódítani kezdett már 1526. előtt is, ez okból az 1523-ban és 1525-ben megjelent törvények még halálbüntetéssel igyekeznek sújtani az „eretnekeket”. A mohácsi vést követő zűrzavaros állapotok azonban kedvező talajnak bizonyultak a reformáció gyors terjedéséhez. Egyre inkább elfogadott az a vélemény, mely szerint a magyarság tömegeit az „aki a föld, azé a vallás” elv alapján földesurai vallásváltoztatása vitte volna át az új hit táborába. Kétségtelen, hogy a protestánssá lett főurak, a Jakcsiak, Drágffiak, Bánffyak személyes példájukkal, a prédikátorok támogatásával, hatással voltak jobbágyaik, a közösség áttérésére is. Úgy tűnik, hogy, nem a vármegyei főtisztviselők, kegyurak, földbirtokosok döntöttek, hanem az egyszerű embereknek, jobbágyoknak, zselléreknek kellett választaniuk a vallások között. Ebben fontos szerep jutott egyes birtokosok egyéni döntéseinek is. Említésre méltó Jakcsi Anna, nagyfalusi Losonczy Bánffy Gáspár özvegyének döntése, mely szerint birtokán „szabadságot engedett az igaz keresztyén vallást követőknek”. A reformáció Kálvin szerinti tanai nyernek teret az 1550-es években a Tiszántúlon, így a Szilágyságban is. A külföldön tanuló és később hazatérő peregrinus diákok sokban hozzájárultak a reformáció gyors elterjedéséhez. Nagyfaluból a 16. század végén többen is tanultak külföldön, Petrus Mathys de Nagyfalw, Adalbertus N. plébános, de Magna villa, Greogorius Nagifalwy Tr. és Georgius Nagyfalui Tr. Azt azonban nem tudjuk, hogy hazajöttek-e és reformáltak-e.

Fontos szerep jutott a már reformációra tért kereskedőkre és árusokra, akik megfordultak a Szilágyság vásárain, településein. Méliusz Juhász Péter debreceni püspök a 16. század második felében a debreceni kereskedő és árus népeket jelölte meg a Szentírás igéinek és szellemiségének elterjesztőiként. A debreceni kereskedők akkortájt rendszeresen látogatták Nagyfalu mezőváros állatvásárait, Szilágysomlyót és környékét és nem kizárt, hogy az új hit itteni terjesztésében

nekik is nagy szerep jutott. Nem véletlen Pázmány Péter bíboros, Esztergomi érsek kifakadása 1613-ban, amikor a nemesség vallási egységének helyreállítására törekedett „... nem szenvedhetjük, hogy akármilyen üstökű s rövid eszű kofa, akármilyen taknyosorrú tetves sócé, akármely szer-szem katona, kapta-búzzú míves legény ítélő mester légyen a Szentírás dolgában”. Jóval Pázmány Péter előtt a Szilágyságban már „hódított” a reformáció és nem holmi jött-menetek térítői munkájának eredményeképpen. Jelentős szerepet vállaltak Derecskei Demeter, Dévai Bíró Mátyás, Kálmáncsehi Sánta Márton és Ippi Bertalan, akik közül az utóbbi a Berettyó mentén, Ippon, Zoványon, Búrgezen reformált.

Ha a Partium és ezen belül a Szilágyság reformátorait időrendi sorrendben kutatjuk, akkor több névre is találunk. Elsőként Derecskei Demeter nevét kell megemlítenünk.

Az ő tevékenységéről szóló első tudósítást Gönci Fabritius György debreceni lelképásztor, tiszántúli ref. püspök tette meg 1586-ban, lelkész-társá, Félégyházi Tamás Újtestamentum fordításának előszavában: *„Melyre akkorbeli üdőben bizonyos tudós személyeket rendelt az mi országunknak bizonyos részeiben. Először Siklósi Mihályt az Felföldön [Sátoralja] Újhelyen Perényi Péter idejében, Ozorai Imrét Békésen az Ladányi és Massai urak idejében, Derecskei Demetert Szilagyban Drakfi Gáspár idejében.”*

Geleji Katona István 1638-ban kiadott munkájában, melynek I. Rákóczi Györgyhez írott előszavában adatokat közöl az egyházújítás történetéről: *„A magyarok közötti reformáció módja és ideje - Modus et tempus reformationis religionis opud Hungaros”* című kéziratában ezt olvashatjuk: *„Debreceinum [reformavit] Balint pap, kit Török Balint Paparol aláhozott vala... .. Szilagyinum Demetrius Deretskei...”*

Kolozsváron 1679-ben jelent meg Tolnai F. István lelképásztor *„Igaz keresztényi... kalauz”* című teológiai munkája, melyben egyebek közt ezt írja *„Drágffi Gáspárt János király és a püspökök megbántódásokkal nem gondolván... a reformátor lelki tanítók boját felvévé s szívesen oltalmazá s őket táplálá Erdődön a maga városában. A Szilágyságot Derecskei Demeter hozá az evangeliomi világosságra 1527-ben. Ezen reformálá Drágffi Gáspárt is 1530-ban.”*

Pápai Páriz Ferenc, Szebenben 1684-ben megjelent egyháztörténeti munkájában a *„Rudus redivivum”* azaz *„Romlott fal felépítése”*-ben ezt írta: *„a népes Szilágyságot Derecskei Demeter, ki már azelőtt az evangeliomi édességet Drágfi Gáspár úrral is megizlettette vala, hozzá buzgó munkájával az jó útra”.*

Bíró Károly *„A szilágy-szolnoki ev. ref. egyházmegyének rövid története”*-ben a

következőket írta: „1527–1530 között Drágffy Gáspár és felesége, Báthory Anna patrónusi támogatásával evangéliumi valóságra hozta a Szilágyságot” ahol tehát „a megtisztított tudomány mindjárt az elején lábra kapott”. Mindez Kolozsváron íródott 1874-ben.

Nagyfalu első protestáns lelkészéről, Czanó Dávidról a feljegyzések 1586-ban tesznek említést. „1600-ban Nagyfalu református egyháza már virágzott” az anyaszentegyház 1876 évi névkönyve szerint. A lelkész díjlevele szerint a „négy úr”, részéről százhusz kalangya búza járt a papnak. A községben minden házas ember 25 pénzt fizetett, minden ember négy-négy pint bort, s egy-egy véka búzát adott. Az oktatásra is nagy gondot fordítottak – az alsó fokúra. A rector díjlevele is ismert. Minden házas ember 12 pénzt, egy-egy pint bort, vagy helyette 4 dénárt adott az oktatás beindításakor.

Valószínű azonban, hogy helyenként a reformációra való áttérés folyamata lassúbb volt. A Szilágyság egyes településein helyenként „erős lábakon allot a katolicizmus”. 1553-ban Nagyfalunak még plébánosa volt, aki 3½ kapu után fizetett adót. 1556-ban a pálosok nagyfalui kolostora már romokban hevert, szerzeteseit elűzték. Az utolsó pálos, Pál perjel csak 1593-ban hagyta el a kolostort. A 16. század végére a katolicizmusnak csak szórványos szigetei maradtak meg. Szilágysomlyón a Báthory család tekintélyének köszönhetően, míg Kárásztelken a helybéli katolikus hívek a falu határát kereszttekkel jelölték meg és itt a reformátoroknak „megállj”-t parancsoltak, ha kellett erőszakkal is. Bunyitay Vince, a váradi püspökség 1896-os jubileumi sematizmusában összegyűjtötte a középkori plébániákra vonatkozó adatokat, melyek a templomok építészeti részletein, harangfeliratokon és írásos emlékeken alapulnak. Az ismertetésben helyet kaptak a szilágysági plébániák is, de legtöbbjükét katolikus szempontból már csak, mint egykor meglévőt lehetett megemlíteni, tekintettel a vidék reformációjának elsöprő sikerére és maradandó voltára. A hitújítást követően református tulajdonba átkerült, s ott az egyetlen, szilágysomlyói kivételével, meg is maradt román vagy gótikus stílusú templomok beszédes bizonyítékai annak a kornak.

A 16. század második felére a protestáns hit nemcsak, hogy domináns vallás lett, de szervezeti szempontból is nagyon fontos eseménynek lehetünk a tanúi. 1557-ben megalakult a Tiszántúli Egyházkerület, amikor Kálmáncsehi Sánta Mártont a Váradi és Szatmár vidéki lelkészek püspökké választották. Bod Péter állítása szerint 1567-ben már 14 traktus, egyházmegye tartozott hozzá, köztük a szilágysági seniorság is, felsorolása szerint 38 gyülekezettel. A vármegyei ho-

vatartozás alapján a szilágysági traktust két részre osztották: északira, azaz Közép-Szolnok, és délire, a krasznai. Az első említett esperese Székely Boldizsár volt, neve 1578-ban fordult elő első alkalommal.

Zrinyi Miklós a 17. századot a „magyar romlásnak százada”-ként említi. Így is lehetne mondani, ha csak a kezdeti, politikai eseményekre gondolunk. A török, a Habsburg beavatkozás és nem utolsósorban Báthory Zsigmond, vagy a kalandor Mihály vajda kiszámíthatatlan politikája tette elviselhetetlenné az állapotokat. A zűrzavaros állapotnak Bocskai István fejedelem vetett véget, és kezdetét vette a protestáns fejedelmek kora, amely nem csak politikai stabilitást, hanem a protestáns egyház megerősödését is jelentette. Országgyűlési határozatokkal, adományokkal és nemesítéssel a protestáns egyház valóban megszilárdult. Szamosközi István a 17. század elejét „viharos idők”-ként jegyzi fel. Mint Bocskai István udvari történetírója nagyon jól ismerte a kor és az udvar történéseit. Bocskai Istvánnal kezdődően, az egyházi birtokok szekularizálásával kikezdték a katolikus egyház gazdasági bázisát, továbbá kitiltották az ellenreformáció zászlóvivőjének számító jezsuita rendet és így a katolikus restaurációnak a fejedelmi korszakban nem volt esélye Pázmány Péter esztergomi érsek idejében.

Az 1606-ban megkötött bécsi béke helyreállította Erdély és a Részek függetlenségét, a protestáns nemeseknek, a szabad királyi városok polgárainak, a végvári katonáknak szabad vallásgyakorlatot hirdetett a római vallás sérelme nélkül. Az általános értékelés mellett érdemes néhány, a Szilágyságban megtörtént eseményről is említést tenni.

1608. szeptember 24-én Báthory Gábor fejedelem elrendeli, hogy a kémeri dézsmát a somlyói református pap, Kis-Dobszai Dániel számára átadják. Ezt a rendeletet aláírásával és pecsétjével megerősíti.

1615. szeptember 27. és október 13-a között megtartott kolozsvári országgyűlés a romana religio urak kérésére engedélyezi, hogy Somlyón azé a felekezeté legyen a templom, amely több hívőt számlál. De előbb mindkét vallásbéli hívek közösen tartoznak a kisebbség számára auditoriumot építeni. Ennek alapján az 1532-ben épült templom megmaradt a katolikusoknak. Bethlen Gábor nemcsak anyagilag támogatta a gyülekezetet, hanem gondoskodott a prédikátorok, lelkészek, tanítók képzéséről is. Ugyanebben az évben Bethlen Gábor kiegészítette a református papnak, Kis-Dobszai Dánielnek adott dézsmát a bályoki emberek által adott mindenféle dézsmával, a lecsméri dézsmát pedig az akkori somlyói református ludi-magisternek, Gönczi Istvánnak ado-

mányozta. A papnak és mesternek kívántató parókiális telkek voltak meghatározva. A szomszédoknak Bethlen Gábor fejedelem immunitást és nemesi címet adományozott.

Terheiknek enyhítése céljából a kálvinista prédikátorokat és tanítókat 1629-ben Bethlen Gábor a nemesi rendbe emelte, utódaikkal együtt.

A donációk tovább folytatódtak Bethlen Gábor halála után is. 1630-ban Brandenburgi Katalin, Bethlen özvegye, április 23-án, Kolozsváron született döntése alapján a katolikus plébánosnak és a református papnak egyenlő formában osztották el a dézsmát.

1655. február 3. II. Rákóczi György Szilágysomlyón megerősítette az 1630-as járandóságokat, míg 1663-ban Lónyai Anna, Kemény János özvegye Percsenben, július 21-én kelt levelében a templomépítésre szánt telket bővítette.

I. Apafi Mihály 1675. február 26-i levelében, a Bethlen Gábor fejedelem donációjában említett parókiális telek immunitását megerősítette, sőt a mester fizetésének pótlására a dési sóbánya jövedelméből 25 forintot utaltatott át. Közben az építkezések állandóak voltak, folyamatosan kellett javítani, bővíteni, újíítani. A beszámolók szerint „az ország élete csendesedett”, lehetővé vált, hogy 1685-ben Miskolczi Gáspár papságában „jó erős és sűrű vaklábakra, nagy talpaikat és azokra sűrű gerendákat vontattak”.

„Successive a parókiális telekre, a pap számára tisztességes tanuló, ebédlő, s cselédház, pitvarostól, kamarástól, pincéstől, istállóval, s egyéb szükséges épületekkel, s veteményes kerttel. Az oskolában pedig, mesternek különös ház, kamarájával, pitvarával, azon fedél alá classis, külön fedél alá preceptoroknak való ház, s más classis készítettet. Jó mesternek hol Debrecenből, hol Kolozsvárról hozattatván oly szép iskola erigáltatott, hogy Syntaxisták, poéták és rektorok is voltak és oly szép frekvenciával, hogy a vidékbeli magyar, sőt oláh nemesség is maguk gyermekeit tanulás kedvéért behordatták. Mesteren s preceptoron kívül kántor is tartatott, kik mindenkinek különös tisztességes fizetése s hivatala volt. A leánygyermek tanítása a kántor kötelessége volt.” Ilyen és ehhez hasonló körülmények valószínű, hogy más egyházközségekben is megvoltak és nem csoda, hogy a 17. században a szilágysági református gyülekezetek nagy része elég erős volt ahhoz, hogy egy lelkipásztort is el tudjon tartani. Egyházközségi kimutatások szerint a gyülekezetek időrendi sorrendben a következőképpen alakultak meg.

1556 – Kraszna - Szegedi Lajos

1586 – Nagyfalva - Czanó Dávid

1600 – Szilágysomlyó - Ráczkövi Gáspár

- 1605 – Varsolc - Petlendi Mátyás
 1607 – Kémer - Kereki János
 1616 – Perecsen - Keresztszegi István
 1624 – Krasznarécse - Tyukodi István
 1629 – Ipp - Daróczi Mátyás
 1631 – Leclsmér - Fejérvári H. István
 1638 – Sarmaság - Mediamantus István
 1643 – Zovány - Domahidi Mihály
 1648 – Alsóvalkó - Szatmári István
 1649 – Bagos - Felsőbányai István
 1654 – Bürgezd - Szerdahelyi János
 1658 – Borzás - Majtényi Mihály? 1658 – Jánki András
 1666 – Krasznahorvát - Marosi István
 1676 – Selymesilosva - Porcsalmi János

A többi gyülekezet csak az 1703–1711 között lezajló és súlyos anyagi és személyi veszteségekkel járó kuruc szabadságharc leverése után, a veszteségek kipihenését követően tudott létrejönni.

- 1726 – Ráton - Pataki János
 1741 – Lompért - Bessenyei Sámuel
 1759 – Kövesd - Uzoni Lukács
 1772 – Somlyóújlak - Nagy Miklós.

Az igaz, hogy a 17. század végére a katolikus egyház megerősödött, de megegyeztek a református egyházzal a vitás birtokok ügyében. A II. Rákóczi Ferenc vezette kuruc szabadságharc súlyos megpróbáltatásoknak tette ki a Szilágyság református közösségeit, ezen belül a somlyóit is. Hebreville labanc seregei elfoglalták és feldúlták Somlyót, sokakat legyilkoltak, az egész várost, a református templomot, a haranglábat harangjával együtt, a parókiális házat, iskolát felégette, és teljességgel hamuvá tette. Az 1710-ben felépített színt, amit szalmával fedtek be és faragott deszkával vettek körül, az idevezényelt császári csapatok még ebben az évben szétverték. Mindez Zoványi P. György lelkipásztorsága idején történt. Zoványi P. György a Szilágyság protestáns egyháztörténetének megkerülhetetlen személyisége, egyénisége. 101 esztendő át fogta élete elválaszthatatlanul kapcsolódik a Szilágysághoz. 1656 szeptemberében született Biharon, ahol apja Zoványi P. János volt a lelkipásztor. Korai árvaságra, megpróbáltatásokkal teli életútja Ippen folytatódott, szolgának szegődött, majd 1677-ben Kolozsváron tanult. 1696-ban a frízöldi Franeker egyetem

anyakönyvében szerepel a neve. 1698. március 8-án kibocsátott levél, melyet Herman Alexander Roell franekeri professzor írt alá, igazolta jó tanulmányi előmenetelét. 1698. június 11-én, Nagyenyeden szentelték pappá. 1700-ban Szilágyosomlyón folytatta lelkési szolgálatát. Somlyói tartózkodásának idejére estek a Rákóczi szabadságharc eseményei. Az 1705-ben kelt fejedelmi parancs értelmében II. Rákóczi Ferenc felszólította a tábori lelkési teendőik végzésére és ezt a szolgálatot végezte a kuruc katonák között 1705–1710-es időszakban. 1707. október 14-ig somlyói prédikátor volt, általa írt levelében erről számol be Károlyi Sándor generálisnak. Percsenben, 1708-ban megtartott parciálison a traktus jegyzőjévé, 1711-ben a diósadi, július 8-i parciálison esperessé választották. 1715 márciusáig szolgált Szilágyosomlyón, április 25-től Zilah első prédikátora lett. 1728. április 25-én megválasztották a Tiszántúli kerület püspökévé, melyet három évtizeden át viselt.

A 18. század első évtizedei nem múltak el nyomtalanul, az ellentétek a két egyház között folytatódtak még akkor is, amikor Kraszna vármegye főispánjává Losonczi Bánffy Lászlót nevezték ki. Református lévén ő lett a vármegye és a somlyói református egyház főgondnoka. A reformációt sújtó nehézségek ellenére 1729. március 12-én a gyülekezet tagjaival egyetértésben pénzgyűjtésbe fogtak az új templom felépítésére. Báró Losonczi Bánffy László 200 forintot adott induláskor. A közösségi hozzáállás példaértékű, a legszegényebb sem adott egy forintot aluli összeget. 1730 tavaszán már el is kezdték az építkezést. Hankóczi László plébános protestált az építkezés ellen a vármegyénél. Az áskálódások hatására 1731. február 14-én az erdélyi kormányzó felirata alapján Bécs megállította a munkálatokat, bezáratta a templomot. Az 1731. június 26-i Erdélyi Diéta gyűlésén méltóságos báró Losonczi Bánffy László, Kraszna vármegye főispánja, méltóságos Losonczi Bánffy Farkas, a vármegye viceispánja, Halmágyi István és további 13 kurátort a császár és Erdély fejedelme nevében örökös fej- és jószágvesztésre ítélték. Ötévi közbenjárás után 1736. március 18-i miniszteri tanács megállapította, hogy az 1731-es évi ítélet téves volt és az elítélteket felmentették. Az építkezést folytathatták és 1737-ben be is fejezték, a kazettás mennyezettel együtt. A templomban megmaradt a címerpajzs a következő felirattal:

„Az Úr 1729–1730 esztendejében Ez a munka Híres Losonczi Bánffy László báró Kraszna vármegye főispánja, a somlyói református egyház főgondnoka emléket őrizi, hiszen a legjobb és leghatalmasabb Isten iránti kegyes jóindulatától vezéreltetve az ő bőkezű adományával kezdődött el, és az egyház buzgó híveinek adakozásából fejeződött be.” [dr. Buzogány Dezső teológiai tanár fordítása].

A 18. század második felében, a felvilágosult abszolutizmus korában a református egyházra nehezedő nyomás enyhült, így több egyházközségben is felújítanak, bővítenek, szinte minden egyházközségben naponkénti istentiszteletet tartanak. Ebben az időben készítették el a lompéрти, krasznai református templomok kazettás mennyezeteit is. 1782-ben II. József kiadott rendelete meghatározta hogyan eskethető össze két személy, ha az egyik nem Magyarországon született. Kovács István somlyói lelkész részére is megérkezett ez az utasítás.

A 19. század a református egyházak életében két, egymástól különböző időszakra osztható, az első a küzdelmes, nemzetéért küzdő reformkori református egyház. Ebben a küzdelemben és helytállásban aktívan ott voltak a református lelképásztorok is, sőt az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején néhányan fegyverrel küzdöttek. Hozzánk legközelebb Szabó Pál, volt ev. ref. lelkész, ny. esperes, 1848–49-ki honvéd huszárhadnagy, Bem tábornok testőr csapat parancsnoka. Diósadon van eltemetve.

Az 1867-es kiegyezés után, a „boldog békeidők”-ben a gyülekezetek híveinek, presbitériumoknak és lelkészeknek együttműködőse, összefogása új lendületet adott az építkezéseknek. Ez nemcsak anyagiakra vonatkozik, amikor templomok bővítetnek, felújítatnak, vagy új toronnyal ellátatnak szerte a Szilágyságban, hanem az egyházi méltóságok, tisztségviselők erkölcsi tartására is nagy hangsúlyt fektettek. Az anyagi helyzet javulása, vagy éppenséggel a jó módú hívek lelki indíttatása sokakat arra készítetett, hogy maradandót alkossanak egyes gyülekezetek, sőt az egész magyar református egyház életében. Három gyülekezet egy-egy említésre méltó személyiségére hívnám fel a figyelmet.

Szinte feledésbe merült Hegyi Mihályné neve, aki a Debrecenben felállított Gályarabok emlékművével beírta nevét a történelembe. Szilágysomlyón született, édesanyja római katolikus volt és nem is a Szilágyság szülötte. A római katolikus temetőben fellelhető sírkövén ez a felirat olvasható:

Itt nyugszik
Gróf Hohenwart
Demscher Alovsia
Kraszna megyei főorvos,
Józsa Dániel Hitvese.
Apáról Alterneki Demscher
Ósi germán nemzetség
sarja GRÓF HOHENWART
díszes család igénytelen

ivadéka Karmalia szülte,
 Ausztria nevelte, a
 Birodalom fő városából
 Magyar honba kísérte
 itt meg honosodva
 15 éven át boldog ház
 Gondjait s örömeit
 osztva, mintaszerű
 polgárnő személye
 57. évében elhunyt
 1843-ban tavaszutó
 21-én
 Siratják a nemes érzelmű
 és hő keblű honleányt
 az erénydús és erkölcsű
 nőt, a szerény és gondos
 édesanyát bús rokonai,
 bánatos férje és hét kesergő
 árvái: Eufrozina, Julius, Adolf,
 Kornélia, Hermina, Livia és Aurél.
 K.P. édes testvérek.

Eufrozina, a későbbi Hegyi Mihályné 20 évvel volt fiatalabb férjénél, Hegyi Mihálynál, a Bánffy család gazdatisztjénél. Férjét végig elkísérte külföldi útjaira, Hollandiába is. Gyermektelen lévén és férje elvesztése után a nagy vagyonának egy részét a debreceni emlékmű felállítására adományozta. Az emlékoszlop felavatásának napján, 1895. szeptember 6-án a következőket mondta: „Kimondhatatlan az én örömöm, hálával telik el a szívem a mindenható jó Isten iránt, ki igaz református hitem e csekély jelének létesítését elérnem engedte. Legyen áldott Istennek szent neve, s a Szent Lélek, mely bennem működött, midőn az eszme megfogalmazott lelkembe.” Nagylelkűsége és adakozó készsége itt nem ért véget, úgy tűnik, hogy teljes életének cselekedeteit az igaz hit járta át. Mindenét az anyaszentegyháznak szánta. Írásaiban sehol sem fedezhető fel személyének magasztalása és az igény, hogy ezért Ő valami elismerést várna, vagy érdemelne. Fő erénye reformátussága és magyarsága. Egy adomány-kísérő levelének szövegével erősíteném meg állításomat:

„Szilágy Somlyó

29.7.1897

Nagy Tiszteletű Úr!

Hetek óta vártam itt Somlyón, hogy kimehessek Bályogra s magam adhassam át az ide mellékelt, már régen meg is ígért s kész is lett keresztelő edényeket. A mindenható Úr Isten, kinek nevében a kisdedek megkereszteltettek, áldja és ovja meg azokat minden testi s lelki bajjoktól, legyenek azok nem csak mint keresztények, de úgy is mint igaz hű fiai, leányai magyar hazánknak, az emberiség nagy családjába fölvéve éljenek Istennek s drága hazánknak az élet legvégső határáig!

Amen!!!"

Iskolaalapító, a népoktatás ügyét előmozdító magatartásával írta be a nevét Fazekas Mihály a krasznaiak emlékezetébe. A tudás terjesztését fontosnak tartó patrónust sokat találunk a szilágysági művelődéstörténetben, legtöbbjüknél társadalmi helyzetük tette ezt lehetővé, de míg ezek a fölősből adományoztak, Fazekas Mihály a bibliabeli szegény özvegyasszony példájára a maga szájától vonta meg a falatot, hogy adakozhasson. Bakcsai Sándor helybéli lelkipásztor a következő képpen méltatta 1876-ban: „... a nehezen gyűjtött fillérekből oly tekintélyes összeget hagyott az egyháznak, mely egy segédtanító fizetésének biztos alapját képezi... évek hosszú során kecskéknek volt pásztora és részint napszámával kereste a kenyerét, ezen ember fősვნysége példabeszéd, nélkülözése gúny tárgya volt a község lakói előtt, ugyanis ő a pásztori díjakban kapott egynegyed font szalonnákat nem ette meg, hanem felfűzögte s azután meggyűjtven, eladta, maga pedig hágy-mával elégítette ki éhségét. A napszám és pásztordíjakból begyűlt fillérek forintokká váltak, és a gúnyoló seregnek csak akkor nyíltak fel szemei, midőn tudomására jutott a nagyszerű alapítvány.” 1856. november 21-én halt meg az írástudatlan pásztorember, készpénzvagyona szinte 900 ezüstforintot tett ki. Végrendelete alapján összes ingó és ingatlan vagyonát pénzzé tették, így az alapítvány teljes összege 1255 forint lett. Az alapítvány kamataiból néhány év után egy második tanítói állásra is jutott és lehetséges lett a második tanító évi 200 forint fizetésének biztosítása. A krasznaiak dicséretére váljon, hogy a hajdani adakozónak síremlékét helyreállították.

Beszédes példája a gyülekezeti élet felügyeletének egy 1904-es perecseni eset. Özv. Kovács Ferencné 2000 korona összeget adományozott az egyházközség javára, meghagyva milyen célra használható. Amikor tudomására jutott, hogy mi módon akarják egy részét felhasználni, nyomban levelet írt e tisztele-

tesnek és felindultságában minden udvariasságot nélkülözve figyelmezteti az előljáróságot a megállapodás megszegéséről.

„Tisztelt Tiszteletes Úr!

Úgy értesültem, hogy egy néhány ember csizmának tekinti azt a harangot meg akarja foldoztatni, az a pénz nem az embereké én azt az eklézsianak adtam, hogy hozassanak rajta egy szép nagyhangú harangot, ő feleljen meg a község nagyságának s viselkedjen a városi nagy harangokkal, tiszteletes Úr. Dicsősége ami az Szilágysomlyó emlékét fennfogja tartani Isten segedelméből meg javitassa a tornyot, és templomot, agya az ég Ura hogy még ezt a szép harangot fel tétethessék.

*Kérem közöjék az Esperes Úrral is tervöket. Özv. Kovács Ferencné,
sz. Kiss Rozália”*

1921-től a Szilágysomlyói egyházmegye a Királyhágómelléki egyházkerülethez tartozott 1939-ig, majd 1951-ben ismét a nagyváradi egyházkerülethez csatolták. 1968-ban, a megyésítéskor létrejött a zilahi esperesség 54 parókiával, előbb zilahi, majd szilágysomlyói központtal. Az 1989-es változások után a zilahi esperesség kétfelé vált, a Zilahi és Szilágysomlyói egyházmegyékre. A Szilágysomlyói egyházmegye gyülekezetei tájegységi lebontásban:

Berettyó-mente: Lecsmér, Ipp, Kémer, Zovány, Nagyfalva, Bagos, Borzás, Alsóvaskó,

Kraszna-mente: Sarmaság, Sarmaság-Bányatelep, Kövesd, Lompért, Ilosva, Somlyóújlak, Szilágysomlyó, Perecsen, Varsolc, Kraszna, Krasznahorvát.

Szilágysomlyói kazettás mennyezet

KÖNYVÉSZET

FODOR LÁSZLÓ: A szilágysomlyói református egyház története 8-49 old. Zilah, 2005

MAJOR MIKLÓS: Szilágynagyfalu. Fejezetek a község nyolc évszázados múltjából, 31-39 old. Kiadta Szilágynagyfalui Református Egyházközség, Nagyvárad, 2000

SIPOS GÁBOR: Derecskei Demeter, a Partium reformátora. Fazakas Mihály emlékezete - részlet a síremlék felújításakor elhangzott beszédből

ZSIGMOND ATTILA: A szilágysági reformáció kezdetei. Szilágysági Református Naptár, 33-37 old. Kiadja a Szilágysomlyói Református Egyházmegye, 2016

Mit tudunk Zoványi P. Györgyről? Hepehupa, Szilágysági művelődési folyóirat, 2013, 1 szám, 1-6 old., Color Print kft., Zilah, 2013.

Debrecen, Kolozsvár, Nagyvárad? Változó keretek a szilágysági református egyház történetében. Hepehupa 2009, 2. szám 9-14 old., Zilah, 2013

VERES TÜNDE, MAGYARI HUNOR: A Szilágysomlyói Református Egyházmegye templomai. Top Invest Kiadó, Székelyudvarhely, 2014

Bályoki Református Egyházközség levéltára

Perecseni Református Egyházközség levéltára

ZILAHAI EGYHÁZMEGYE

LUGOSI DÁNIEL

ADATOK A SZILÁGYSÁG 16. SZÁZADI REFORMÁCIÓJÁRÓL

A KEZDETEK

A reformáció kezdeti eseményeinek keltezése a Szilágyságban látszólag nem okoz gondot. „A Szilágyságot reformálta 1527-ben Derecskei Demeter”. Kisebbs-nagyobb változtatásokkal a reformáció kezdeteit e tájegységen ezzel a mondattal írják le.

Derecskei Demeter életéről semmit sem tudunk. Az ismertebb reformátoroktól eltérően Derecskeit csak egy szűkebb tájegységgel, a Szilágysággal hozzák összefüggésbe. Míg Dévai Bíró Mátyás, Kopácsi István vagy Batizi András sokat utaztak, addig Derecskei Demeter munkássága úgy tűnik, hogy csak a Szilágyságra korlátozódik. Nincs tudomásunk arról sem, hogy külföldi tanulmányutakon részt vett volna. Neve alapján sem kockáztathatjuk meg, hogy születési helyét valószínűsítsük. Neki tulajdonítják a régi, 17. századi adatok, a szilágysági reformáció elindítását, és nagyon korai dátumra, 1530-ra, sőt 1527-re helyezik. Szatmárnémeti Mihály (1638–1689) és Tolnai F. István (1630–1690) közléseit a későbbi egyháztörténészek (Tóth Ferenc 1808-as és Budai Ézsaiás 1805–1812 között megjelent munkái) átveszik. Álljon hát itt a két említett adat:

„...így ír Némethi Mihály: „E méltóságos úrnak (Török Bálintnak) nyomdokát követte a Nagyságos Drágfi Gáspár, ki is bevette a Reformátziót Deretskei Demetertől, a ki a Szilágyban reformált János király idejében”. (Tóth Ferenc: A magyar és Erdély országi protestáns ekklesiák története, 1808, 37. old.)

„Tolnai István így szól felőle: A Szilágyságot Deretskei Demeter hozá az Evangyéliomi világosságra 1527. Ez reformálá Drágfi Gáspárt is 1530.” (Budai Ézsaiás: Magyarország története a mohácsi veszedelemig, 1833 Pest (III. Kiadás) 91. old.)

Sipos Gábor „*Derecskei Demeter, a Partium reformátora*” című tanulmányában részletesen ismerteti azt, ami Derecskeiről tudható.⁷⁹ Az első híradás Gönczi Fabritius György debreceni püspöké, aki Félegyházi Tamás újszövetség fordításához írt ajánlásában elsőként említi Derecskei nevét, utána a már említett szerzőkön kívül ezt az adatot veszik át Geleji Katona István, Pápai Páriz Ferenc stb. A tanulmányban Sipos Gábor utal azokra a „19–20. század fordulóján kelt véleményekre, melyek szerint a Partium már 1530 körül reformátussá vált volna.”⁸⁰ Ezek a vélemények már a 19. század elején felütötték a fejüket. Tóth Ferenc az első erdődi zsinattal kapcsolatban kifejti, hogy „azon a vidéken, hol Erdőd is fekszik, a Kálvinista Vallás fészkelte-meg magát, nem pedig a Lutherana, terjesztvén ezen a részen a Reformata Vallást 1529 táján Deretskei Demeter...”⁸¹ Ezeket a véleményeket „nyilvánvalóan a legendák birodalmába kell utalnunk” – írja Sipos Gábor. Igaz ugyan, hogy az Erdődön elfogadott hitvallás a Confessio Augustana Variatát fogadta el (az 1540. évi, Melanchton által módosított szöveget), de svájci hatást nem kereshetünk ilyen korán. Dévai „kriptokálvinizmusát”, amire szintén gyakran hivatkoznak, többen határozottan cáfolják.

1545. szeptember 20-án pedig az első Erdődi Zsinat egyben reakció az alig pár hónappal korábban tartott debreceni országgyűlés szigorú tiltó határozata ellen. A júniusi országgyűlés, Fráter György vezetésével, megtiltotta, hogy bárki a maga birtokán lutheránust megtűrjön.

A zsinat védnöke Drágfi Gáspár, feleségében, Somlyói Báthori Annában szintén a szilágysági reformáció támogatóját tisztelhetjük. A Szilágyság reformátorait Derecskein kívül azok között kell keresnünk, akik Drágfi Gáspár birtokain találtak oltalmat: Dévai Bíró Mátyás, Kopácsi István, Kálmáncsehi Sánta Márton, Szegedi Kis István, Batizi András stb. Több magyar reformátor a ferencesek közül került ki, akiktől nem volt idegen a vándorprédikátorság. A fentiek közül Kopácsi István bizonyosan, egyes vélemények szerint talán Dévai Mátyás is, ferences szerzetes volt. A lelkészhiány is indokolta tehette, hogy ezek a reformátorok a Szilágyságot bejárják. Dévai Bíró Mátyás tiszántúli működéséről 1543-ban magát Luther Mártont is értesítik. Veit Dietrich említett beszámolója Dévai Bíró Mátyás tiszántúli működéséről találoan jellemzi a szilágysági reformáció kezdetét is: „... *Matthias Devay, qui nunc in iis partibus, quas Turca*

79 Sipos Gábor: *Derecskei Demeter, a Partium reformátora*. In: Sipos Gábor: *Reformata Transylvania*, Kvár.2012

80 Ua. 21. o.

81 Tóth Ferenc: *A Magyar és Erdély országi protestáns eklésiák története*, Komárom 1808, p. 310

*nondum occupavit, ultra Tybiscum, Evangelium docet, non in uno loco, sed sicut Apostolus, iam hic, iam alibi.*⁸² A Tiszántúl vidékét a törökök nem háborgatják, hatalmas főurak (pl. Drágfi) oltalmát élvezve a reformátorok az evangéliumot hirdetik, nem helyhez kötötten, hanem mint az apostolok, „hol itt, hol ott”, bejárva a Szilágyságot is. A reformáció korai küzdelmeiben pedig a Szilágyság a helvét irányzat mellett teszi le a voksát, akár a lutheri iránnyal szemben (1557), a későbbiekben pedig Méliusz Juhász Péter debreceni püspök vezetése alatt, a disputák korában (Váradí disputa, 1569) pedig az unitáriusokkal szemben.

A HELVÉT REFORMÁCIÓ MEGJELENÉSE

A 16. század közepén a reformáció már elterjedt és megerősödött a Szilágyságban, de kezdetét vette a két nagy reformátori irányzat különválását övező küzdelem. Ebben különösen Kálmáncsehi Sánta Márton vette ki a részét és több szilágysági vonatkozása is van ennek a küzdelemnek. Kálmáncsehi a svájci reformáció tanait terjesztette, különösen az úrvacsorával kapcsolatos tanításában. A „szakramentáriusoknak” gúnyolt irányzat vezetőjeként elkerülhetlenné vált az összeütközés az erdélyi lutheri irányt követő táborral, amelynek akkor még Dávid Ferenc állt az élén. Petrovics Péter, aki szintén a svájci reformáció híve volt, 1557-ben Zilahon tartományi zsinatot akart összehívni a vitás kérdések rendezésére. Ezzel Kálmáncsehinek akart kedvezni. A zsinatot azonban végül Kolozsváron tartották meg, ahol Dávid Ferenc vezetésével könnyed győzelmet arattak a lutheri irány hívei. Ez többek között a zsinat helyszínének is köszönhető, az erdélyi lutheránusok többségben voltak, de annak is, hogy Kálmáncsehi betegsége miatt Szegedi Lajost, akkor krasznai prédikátort bízta meg a vitán való részvételre. Szegedi a zsinaton Kálmáncsehi nélkül nem akart vitába bocsátkozni.

Ennek ellenére az 1557. esztendő eseményei a Tiszántúlon kedvezően befolyásolták a helvét irány megerősödését. Zabárdi Mátyás nagyváradi katolikus püspök 1556 augusztusában meghal, kinevezett utóda, Forgách Ferenc nagyváradi székét nem foglalhatta el. 1557 végén a szatmárvidéki kerület evangélikus püspöke, Károlyi Boldi Sebestyén elhagyja a Tiszántúlt. A két (szatmárvidéki és debrecen-nagyváradi) kerület egyesülése által 1557-ben létrejön a Tiszántúli Szuperintendencia, mely akkoriban 14 egyházmegyét foglalt magába, a Szilágyi Traktuson kívül a beregi, bihari, érmelléki, máramarosi, békési, debreceni, szatmári, szabolcsi, zarándi, nagybányai, ugocsai, nagykunsági

82 Dr. Sólyom Jenő: Tanuljunk újra Luthertől!

és középszolnoki egyházmegyéket. A szilágyi traktust gyakran krasznainak is nevezték, jóllehet nemcsak Kraszna vármegyei települések alkották, hanem Középszolnok vármegye keleti felének települései is hozzá tartoztak. Nagyjából a későbbi, 1876-ban megalakult Szilágy vármegye településeit foglalta magába. A traktus 1822-ben az Erdélyi Egyházkerület kebelébe kerül, és nevében már ezt a kettősséget is hordozza: a szilágy-szolnoki egyházmegye a görgényi egyházmegye után a kerület második legnépesebb egyházmegyéje.

Kevés olyan magyar reformátorról van tudomásunk, aki Kálvinnal személyesen is kapcsolatba lépett volna. Ezek közül egy szilágysági, mégpedig krasznai, jóllehet unitáriussá lett. 1561 decemberében Franciscus Kaprophontes, aki krasznai származásúként írja le önmagát, levelet és ajándékokat küld Kálvinnak. Ősz Sándor Előd tanulmányában⁸³ több érvet sorakoztat fel amellet, hogy a Kaprophontes álnév egy bizonyos Krasznai Ferencet takar, aki miután külföldi úttjáról hazatért, az unitárius vallásra tért.

A református egyház életében lelkészhiány kérdése állandó gondot okozhatott az egész 16. században, lelkésznévsorok ebből a századból nem állnak rendelkezésünkre. 16 sz. végi zsinati határozatok a lelkészhiányra engednek következtetni. A „papmarasztás” gyakorlata a Szilágyságban is fennállt, súlyos kihágások sem mindig vontak maguk után súlyosabb büntetést. Az 1586-ban Nagyváradon tartott partikuláris zsinaton a menyői lelkészért az eklézsia is közbenjárt és bocsánatot nyert, jóllehet ittasan és fegyveresen rontott patrónusára. Ám kikötötték, hogy bort egy félévig egyáltalán nem ihat. Ugyanezen a részleges zsinaton (csak öt egyházmegye vett részt) viszont a nagyfalusi lelkészt megfosztják hivatalától. Ő azonban titokban már megszökött, így a súlyos ítélet inkább csak jelképes.

HITVITÁK AZ UNITÁRIUSOKKAL – a szilágysági Ilosvai Selymes Péter, Méliusz Juhász Péter és Károlyi Péter „kalandos társa”

A leginkább énekszerzőként ismert *Ilosvai Selymes Péter* a Szilágyság szülötte. Kevésbé ismert reformátori tevékenysége, pedig életrajza és életműve alapján jól körvonalazható hitbéli meggyőződése is. Benne a 16. század második felének egyik reformátorát tisztelhetjük, aki maga is hozzájárult a magyar reformáció arculatának kialakulásához. Feltételezhetően 1520-ban szü-

⁸³ Ősz Sándor Előd: A Kálvinnak levelet író magyarról. Új adatok Krasznai Ferenc életéhez In: Baráth Béla Levente szerk.: Hittel és humorral: Tanulmánykötet a 60 éves Hörccsik Richárd születésnapjára. Debrecen 2015

letett Selymesilosván. Eleinte az evangélikus Perényi család birtokain iskola-mester, Nagyidán 1548-ban fejezi be Nagy Sándorról írt művét. A Wikipédia Ilosvai Selymes Péterről írt szócikke későbbi működéséről ezt írja: *„Később, úgy látszik, megunta a helyhez kötött tanító foglalkozást, inkább vándor lantos deákká lett. 1564 augusztusában Szatmáron, 1568-ban Szántón, 1570 nyarán Kusalkőben fejezte be egy-egy művét.”* Elvándorlására ezzel szemben van kézenfekvő magyarázat is: feltehető, hogy összekülönbözött patrónusával, Perényi Gáborral, mégpedig reformátussága miatt. 1564-ben Ilosvai már Szatmáron él, egy „jámbor lakatgyártó házában”. Az 1564-es év nemcsak Ilosvai, hanem több, a Perényi birtokon tevékenykedő református lelkész és tanító számára fordulópont. Perényi Gábor a reformáció lutheri irányához marad hű. 1564-ben többen, akik a svájci reformációt karolják fel, Perényi birtokairól eltávoznak: Thúri Farkas Pál és Szikszai Fabricius Balázs. Thúri Farkas Pált maga a földbirtokos küldi Wittenbergbe és Lipcsébe, de a reformátor visszatérte után inkább otthagyja állását, és Biharon lesz lelkész. Hasonló Szikszai Fabricius Balázs sorsa, ő Sárospataki rektorként Kolozsvárra távozik. Mindhármukban közös még az, hogy Dávid Ferencsel összeütközésbe kerülnek. Ilosvai valószínűleg már nagyidai tanítószkodása alatt ismerkedett meg Thúri Farkas Pállal. Szoros szálak fűzték egymáshoz a két reformátort. Barátságuk irodalmi formát ölt, 1568-ban Thúri leányának keresztelőjére írja meg Ilosvai *„Sokféle neveknek magyarázatja”* c. könyvét. A névmagyarázatok hozzátartoztak a korabeli protestáns lelkészek eszköztárához. Thúri Farkas Pál képzett teológus, híres Kálvin főművéről írt latin díszítőchonja, Szenczi Molnár Albert fordításában:

*„A szent könyvek után, kiket az nagy apostolok írtak,
Ennél jobb könyvet még soha senki nem írt.”*

Méliusz Juhász Péter vezetésével a későbbi püspök-utód Károlyi Péter, a bibliafordító Károlyi Gáspár és Thúri Farkas Pál egyaránt kiveszik részüket az unitáriusokkal folytatott hitvitákban. E nagyok sorába emeli Ilosvai Selymes Pétert maga Dávid Ferenc, aki *„Az egy atya istennek és az ő áldott szent fiának, az Jézus Krisztusnak istenségekről igaz vallástétel”* c. Kolozsváron 1571-ben megjelent munkájában névszerint említi ellenfeleinek sorában, Méliusz Juhász Péter és Károlyi Péter mellett: *„Miképpen tenéked Caroli Péter, Mellius Péter, és Illyosuai Péter, egy közenseges emberségtéc vagyon: De tulaydonsagtokban és szömmélyetekben kölembesztec, és egyenetlenc vattoc: Azonképpen a te Háromság Istened is, kit vallottoc. Hogy rovideden minden keresztyén eszébe*

vehesse, Hogy Caroli Peter nec, és az ő Kalandos társainac semmi Istenec ninczen: Mert az egy Attya Isten ért harmot költet és talált, ecképpen bizonyítom ... „

Méliusz és Károlyi Péter „kalandos társa” a hitviták idején a Szilágyságban tevékenykedik, 1570-ben Kusalyon írja meg „Ptolemeus király históriáját”:

„Szerzé el-benn sován Szilágyországban,
Kusalkőben az egy havas oldalban,
Egy cellában azaz egy füstös házban,
Elvégezte el-fenn egy som-bokorban”.

Ilosvai Selymes Péter később, 1575-ben már a híres, Kopácsi István által alapított „Schola Rivulina” rektoraként tevékenykedik. Utolsó és leghíresebb műveként az 1574-ben megjelent Toldit tartották, pedig 1575-ben befejezést ír Göröcsöni Ambrus Mátyás királyról szóló verséhez. A verlébak őrzik a szerző nevét: ILOSVAI PÉTER AS NAGBAANIAI TAN. EET. Lévay Edit, aki ismereti ezt a művét, így ír: „Az eddig ismeretlen, Mátyás király uralkodásának utolsó öt esztendejéről szóló históriás ének egyértelműen bizonyítja, hogy Ilosvai, a sokszor igen nehéz körülmények között dolgozó énekszerző az eddiginél rangosabb helyet érdemel a XVI. század irodalmában. Nem holmi hiányos műveltségű vándorénekes, udvari lantos.”⁸⁴ Ilosvai Selymes Péter az eddiginél rangosabb helyet érdemel reformátoraink között is. Szórványos adatok alapján is úgy ismerhetjük meg, mint a kálvini reformáció elkötelezett, hitvitákban is edződött hívét. Nagybányai iskolamestersége pályájának méltó megkoronázása és elismerése is lehetett.

FELEKEZETEK A 16. SZÁZADBAN A SZILÁGYSÁGBAN

A Szilágysági Református Egyházmegye legrégebbi fennmaradt oklevelének kelte 1580. április 24. Ebben a szilágysági ágostai hitvallású gyülekezetek állapotáról értesülünk. Magyar nyelvű kivonatát Sipos Gábor tette közzé⁸⁵: „Báthory Kristóf erdélyi vajda meghallgatta a Szilágyságban (in districtu Zilagy) lakó, ágostai hitvallást követő esperesek (seniores) és lelkészek panaszát, mely szerint több helységben egyházuk rossz helyzetbe került, részben egyes papok – főként az ariánus szektát követők („imprimis Arrianam sectam profitentum”)-helytelen

84 Lévay Edit: ILOSVAI SELYMES PÉTER ISMERETLEN HISTÓRIÁS ÉNEKE MÁTYÁS KIRÁLYRÓL. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00309/pdf/itk_EPA00001_1978_05_647-673.pdf

85 Sipos Gábor: A Szilágysági Református Egyházmegye régi oklevelei. In Ref. Szemle, 2002. 1. p. 34

életvitele és a hit egyformaságától eltérő tanításai, részben pedig a hívek Isten ígéjét megvető és az egyházi javakat eltulajdonító magatartása miatt....” A szatmárvidéki egyházkerület püspöke, a lutheri irányhoz hű Károlyi Boldi Sebestyén 1557-ben elhagyja a helvét irányban megegyezett Tiszántúlt. Távoztával azonban nem szűnnek meg a kerületben az ágostai hitvallást követő gyülekezetek, így a Szilágyságban sem. Az oklevél tanúsága szerint a legtöbb gondot az unitáriusokkal folytatott küzdelem jelenti. A 16. század végére egyébként a református-evangélikus küzdelem Erdélyben és a Tiszántúlon sokat veszített korábbi hevességéből. Beszédes példa erre a genfi városi tanács 1592-ben szervezett gyűjtőútja. A szavojai hercegséggel vívott háború Genfet anyagilag is megrendítette. Charles Liffort genfi nemes 1592-ben jár adománygyűjtő körúton Erdélyben és a Tiszántúlon, ahol a szász evangélikus gyülekezetek bőkezű támogatásban részesítik a református Genfet. A katolikus Báthoryak célja a kato­licizmus megerősítése volt, ezt átéreztek az erdélyi és tiszántúli reformátusok és evangélikusok, így fordulhatott elő, hogy az evangélikusok voltak Erdélyben a legbőke­zűbb támogatói a református Genfnek. Charles Liffort felvette a kapcsolatot Gönczi Fabricius György debreceni püspökkel is, aki megígérte, hogy a legközelebb tartandó zsinaton tárgyalni fogja Genf megsegítését. Genf és Szavója háborúja 1593 szeptemberében véget ért, így az adománygyűjtési akció a Tiszántúlon oka­fogyottá vált. A jezsuiták behívása, a katolikus egyház – sokszor csak burkolt – támogatása az 1570-es évektől kezdődően óvatosságra intette a reformátusokat és evangélikusokat és feledtette velük a korábbi éles ellentétet. A Szilágyságot a 16. század végén még a protestáns felekezeti sok­színűség jellemezte, református, evangélikus és unitárius gyülekezetek éltek egymás mellett.

Az evangélikusok jelenléte mellett az unitáriusok hatásáról is szólnunk kell a Szilágyságban. Szó volt már Szegedi Lajosról és Krasznai Vadas Ferencről, akik unitáriusokká lettek. Petri Mór Dávid Ferenc Szilágysági térítő útjáról ír. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a Szilágysági unitárius egyház­köz­ségek egy elég nagy területet felölelő egyházmegye részei voltak. 1593-ban a nagybányai unitárius lelkész, Törös Máté az ún. Kraszna-Közép-Szolnok-Kövári kerület esperese. A kerület felölelte Nagybánya, Magyarlapos, Tasnád, Zilah, Szilágysomlyó, Kraszna környékét. A kerület a 17. század közepén a megsemmisülés szélére kerül. Beke Dániel püspök 1646-ban Markó Mihály esperest „kétnőősége miatt” esperesi hivatalából felfüggeszti⁸⁶. Székely Sándor 30 unitá-

86 Székely Sándor: Unitária vallás történetei Erdélyben, Kvár. 1840.

rius gyülekezet megszűnését teszi erre a dátumra, a hajdani Szilágy-szolnoki református egyházmegye területén megszűnik: Ákos, Borzás, Kraszna, Perecsény, Ráton, Szilágysomlyó, Varsolc, Sámson, Sarmaság, Tasnád, Magyarbaksa, Zilah unitárius gyülekezetei.

Végezetül szólnunk kell a katolikus szerzetesrendekről. A Szilágyságban az 1422-ben alapított kusalyi ferences kolostor volt a legjelentősebb. A közép-szolnoki Kusaly birtokosai a 14–16 században a Jakcsok. Közbenjárásukra telepednek le a ferencesek. 1430-ban Kusalyi Jakcs Dénes nagyváradi püspök lesz. Az alapítólevél tanúsága szerint a család bőkezűen gondoskodik a leendő kolostorról, épületeket, „serföző házat” állítanak a szerzetesek rendelkezésére. A 16. század elején apácakolostor is létesül Kusalyon, ezáltal a ferencesek közvetlen jelentősebb földbirtokok fölött is rendelkeznek. Ugyanis Drágffy Bertalan özvegye, Hédervári Dorottya 1501-ben belép a rendbe, 1508-ban pedig a kusalyi beginák házának adományozza göröcsöni, széplaki és bősházi birtokait. A magukat koldulásból és kétkezi munkából fenntartó szerzetesek életét a beginák birtokainak jövedelmei megkönnyítették. Míg a magyar reformáció sok neves személyisége a ferencesek közül került ki (Kopácsi István, Sztárai Mihály), a kusalyi ferencesek hűek maradtak rendjükhöz. Csáti Demeter, aki a kusalyi kolostorban működött és (Ilosvai Péterhez hasonlóan) énekszerző volt (neki tulajdonítják az „Ének Pannónia megvételeéről” c. művet), igen szigorú ember hírében állott, ozorai gvárdiánsága alatt rendtársai is panaszzák szigorúságát. A kusalyi kolostor 1548 és 1550 közötti gvárdiánja, Váradújlaki Ferenc a szalárdi templomot védelmezi és akkor vesztí életét, amikor a protestánsok lett Csáki Farkas hívei megrohanják a szalárdi kolostortemplomot. A kusalyi kolostor háborítatlanul fennáll 1556-ig, akkor vagyonát az ecsedi várba menekítik. 1558-ban már nem rendelnek ki újabb gvárdiánt. A szerzetesek száma csökken, de így is több mint egy évtizeddel éli túl az 1545-ben elhunyt, protestánsok lett középszolnoki főispánt, Drágfi Gáspárt. Debreceni Ember Pál a kusalyi evangélikus egyházat korai alapítású, jól szervezett és népes egyházközségként említi. Valószínű, hogy a plébániatemplom az evangélikusoké lett, s párhuzamosan, ha rövid ideig is, de katolikusok és protestánsok kb. 1540-től 1558-ig egymás mellett éltek a településen.

„A Szilágyságot Derecskei Demeter hozá az evangéliomi világosságra 1527-ben. Ezen reformálá Drágfi Gáspárt is 1530-ban”, írja 1679-ben Tolnai F. István. Ehhez képest a Szilágyság 16. századi képe részleteiben egy árnyaltabb képet mutat. A reformáció a Szilágyságban is inkább folyamatként, sőt hosszabb

folyamatként írható le, semmint hirtelen felvillanó és mindent egyszerre betöltő „világosságként”. Derecskei Demeterben legföljebb a reformáció elindítóját tisztelhetjük, azt, aki ehhez a tájegységhez a leginkább kapcsolódik, akinek a neve a Szilágysággal és annak reformációjával véglegesen összefonódott, és akinek munkáját sokan folytatták olyanok, akiknek nevét az emlékezet meg nem őrizte. Ilosvai Selymes Péterben a 16. század második felében már református vallású tanítót, lelkészt tisztelhetünk, aki énekszerző, irodalmi tevékenysége mellett jelentős egyházi tevékenységet is folytatott.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	5
GELLÉN SÁNDOR: Hogyan és mikor kezdődött el a reformáció a Nagybányai Református Egyházmegye gyülekezeteiben	9
BARA CSABA: A reformáció kezdete, kialakulása, megerősödése a Szatmári Egyházmegyében	15
GERÉB MIKLÓS: A Nagykárolyi Egyházmegye helye a 16. századi reformációban	21
GELLÉRT GYULA: Az Érmelléki Református Egyházmegye reformációja	33
MÁTYÁS ATTILA: Wittenberg és az evangélikusok szerepe Nagyvárad reformációjában.....	57
UJJ JÁNOS: Az aradi református egyház létrejötte	67
SZEKERNYÉS JÁNOS: A protestantizmus kezdetei a Temesközben	71
ERDEI JÁNOS: A Szilágysomlyói Református Egyházmegye rövid története	103
LUGOSI DÁNIEL: Adatok a Szilágység 16. századi reformációjáról	115

A Wittenbergből kiindult reformmozgalom, amelyet Luther Márton neve fémjelez, rövid időn belül elérkezett Magyarországra. Ennek legismertebb bizonyítéka Szatmári György esztergomi érsek rendelkezése, mely szerint már 1521-ben minden város közismertebb templomában ki kell hirdettetni a Luther ellen kiadott pápai bullákat.

Vidékünk reformációja a humanizmus korszakában kezdődött el, mellette a reformáció üdítő lelki ébresztés, mint a dicsőített ember nyomorúságán meginduló Isten méltóságának helyretétele.

Csűry István püspök

